

„Midőn tehát zsidóul mondatik...”
Ószövetség-használat és héber filológiai érvelés
a 16. század magyar református hitvallásaiban

0. Bevezetés

A 16. század magyar református hitvallásainak kutatását Kiss Áron – porcsalmi lelkész, szatmári esperes, később tiszántúli püspök – munkássága nagyban megkönnyíti, hiszen nagy körültekintéssel összegyűjtötte és latinból lefordította a 16. században tartott magyar, református zsinatok végzéseit, sőt a fordításokat jegyzetekkel is ellátta.¹ Több mint 30 közrendű zsinat határozatait ismerhetjük meg ebből a munkából, ezeken felül helyi jellegű, illetve magánügyekben összehívott zsinatokat tartottak még, de közérdekű végzés vagy hitvallás ezekről nem maradt fenn. Kiemelt fontosságú döntések születtek a 16. században, egy olyan korban, amikor a hitviták több fronton zajlanak az identitásukat kereső felekezetek között; amikor szilárdnak hitt egyházi tanítások és egyházi gyakorlatok kérdőjeleződnek meg és kerülnek ismét a Szentírás mérlegére.

Témánk szempontjából azonban vizsgálandó anyagunk jelentősen leszűkül, hiszen elsősorban azokat a zsinatokat tekintettük relevánsnak, melyeken hitvallási irat is készült. Sok esetben ezen tanácskozások végzései ugyanis csak egyházszerkezési, igazgatási kérdéseket érintenek, amelyek nyilvánvalón nem függetleníthetők teljesen a hitvallási kérdésektől, de ezekben csak elvétve jelennek meg bibliai/ószövetségi hivatkozások. Sokszor egyáltalán nincs direkt idézet a Szentírásból vagy beazonosítható bibliai utalás, máskor csak csekély számú és döntően újszövetségi hivatkozást találunk a zsinati végzésekben. Kivételek ez alól a Felső-Magyarországi cikkek, melyek gazdag textuáriummal, komoly bibliai megalapozottsággal rendelkeznek, noha szín-

---

1 Kiss Áron (ford., szerk.): *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései* (A Magyar Protestáns Egyet Kiadványai 19; Protestáns Theológiai Könyvtár 15), Budapest, Magyarországi Protestáns, Egyet, 1881 (Elektronikus kiadás: Németh Ferenc /szerk./, 2008). A 16. századi Magyarországon született protestáns hitvallások latin szövegét német nyelvű bevezetővel és jegyzetekkel ellátva Csepregi Zoltán rendezte sajtó alá a *Reformierte Bekenntnisschriften* (MÜHLING, A. – OPITZ, P. [Hg.], Neukirchen-Vluyn, Neukirchener Verlag) című sorozat számára.

te kizárólag szervezési és működési kérdéseket tárgyalnak, valamint ugyanaz mondható el az 1567-es Debreceni Zsinaton a hitvallások mellett megalkotott (alkotmányozó) cikkelyekről is. Értelemszerűen szintén kikerültek a vizsgálatból azok a zsinatok, ahol nem maradt fenn zsinati anyag, vagy csupán a meghívólevél, esetlegesen a résztvevők által lejegyzett tárgysorozati pontok és a tárgyalás egy-egy mondatos kivonata utalnak a tanácskozás tartalmára. Ezekből értesülhetünk ugyan arról, hogy hitvallási kérdésekben is született döntés, de a konkrét ószövetség-használatra nem derül fény.

Még ezekkel a szűkítésekkel együtt is meglehetősen nagy anyag áll előttünk, tekintve egyes hitvallási iratok terjedelmes voltát. Az összes ószövetségi igehely vagy utalás vizsgálata a hitvallásokban nyilvánvalóan szétfeszítené egy tanulmány kereteit, így itt most inkább tendenciákat, jellegzetes mozzanatokot, érdekességeket szeretnénk kiemelni.

1. Általános megállapítások

Mielőtt sorra vennénk a 16. század protestáns zsinatainak hitvallási szövegeit, néhány általános megállapítás mentén közelíthetünk vizsgálatunk konkrét tárgy felé.

A magyarországi reformáció 16. századi hitvallásaira is igaz az, amit Európa más nagy tekintélyű protestáns hitvallásaiban megfigyelhetünk, hogy szerzőik – a reformátori elveknek megfelelően – igyekeztek a hittételeket szilárd bibliai alapokra helyezni. Sőt, az is elmondható, hogy a bibliai megalapozásnál fontos szemponttá vált az Ó- és Újszövetség, vagy ahogyan sokszor olvassuk, „a próféták és apostolok írásai” egységének érvényesítése.² A bibliai textusok szó szerinti idézése, beazonosítható tartalmi utalás vagy a vonatkozó igehelyek felsorolása természetesen csak a terjedelmesebb hitvallásoknak sajátja, a rövid hitvallások egyáltalán nem, vagy csak nagyon csekély számban tartalmaznak bibliai utalásokat, hivatkozott igehelyeket. Ez persze nem jelenti, hogy a röviden megfogalmazott hittételek mellőznék a bibliai alapokat, ám a tényleges ószövetség-használat mégis inkább a hosszabb, részletesebben kidolgozott hitvallási iratokban válik megragadhatóvá.

Az ószövetség-használat többféle módját és célját különböztethetjük meg ezekben az iratokban. A hivatkozás módja lehet a (közel) szó szerinti idézet, a tartalmi utalás vagy parafrázis, illetve textuáriumok, igehely-listák a bibliai szöveg idézése nélkül. Célját tekintve sok esetben pusztán illusztrációként

---

2 A Heidelbergi Káté kapcsán hasonló megállapítást tesz pl. KARASSZON: Az Ószövetség a Heidelbergi Kátében, 23, vö. FEKETE: Heidelbergi Káté, 25.

jelennek meg ószövetségi szereplők és történetek, máskor azonban hittételek alátámasztásául szolgáló, nélkülözhetetlen bizonyító textusokként. Ennek egyik legkülönlegesebb fajtája, amikor a bibliai héber nyelv felhasználásának segítségével, filológiai érvelés mentén zajlik a bizonyítás. Egy-egy hitvallás esetében megállapítható az is, hogy nyelvezetét, terminológiáját, egyes szak kifejezéseit meríti az Ószövetségből.

Többször találkozunk olyan kijelentésekkel, melyek az Ó- és Újszövetség egységét, a *tota* és a *sola scriptura* alapelvét hangsúlyozzák, esetleg bővebben is érintve a kánon kérdéskörét. Ez továbbá a tanfejlődés mércéje, a dogmaalkotás és gyakorlatteremtés kritériuma is a reformáció korában, hiszen erőteljesen hangsúlyozzák a 16. századi hitvallási iratok, hogy csak olyan tanítás fogadható el, mely a teljes Szentírás alapján, azaz „a próféták és apostolok” bizonyágtételén áll.

Bár nem hitvallási iratok, mégsem lényegtelenek, és a kor igehirdetési és tanítói gyakorlatát is jól tükrözik azok a cikkek, melyek utasítják a lelkipásztorokat ószövetségi textusok felvételére az igehirdetésekből, illetve a tízparancsolat tanítására a katechézisben.

Mindezek jól mutatják, hogy a vizsgált korszakban fontos hitelvi és gyakorlati kérdésekben egyaránt látótérbe került az Ószövetség.

2. Az 1545–1560 között tartott zsinatok végzéseinek és hitvallásainak ószövetségi vonatkozása

Időrendben haladva elsőként az **1545-ös (I.) Erdődi Zsinatról** kell szót ejtenünk, melynek résztvevői 12 rövid cikkben foglalták össze a reformátori tanokat, valamint csatlakoztak az Ágostai Hitvalláshoz.³ A hitvallás alapvető célja az eretnesség vádjának elhárítása,⁴ melynek kiváló eszköze lehetett volna a tételek biblikus alátámasztása.⁵ Ehhez képest a szövegben csupán néhány bibliai idézet szerepel, kizárólag az Újszövetségből, ezen belül Lukáctól és Páltól. Az úrvacsoráról szóló VI. cikkben „Krisztus rendeletére” utal a szöveg és a liturgikus használatban megszabja annak anyanyelvű felolvasását. Direkt ószövetségi utalást vagy idézetet nem tartalmaz a hitvallás.

---

3 „A keresztyén hitvallás cikkei, melyeket Erdődön a magyarországi egyházak lelkipásztorai az 1545-ik év szeptember 20-ik napján összeírtak [...]” Legújabb kritikai kiadása: BUCSAY-CSEPREGI: Das Bekenntnis der Synode zu Erdőd von 1545, 439-448 (Nr. 33).

4 CSEPREGI: A reformáció nyelve, 245.

5 A hitvallást a magyarországi protestantizmus lutheri és svájci irányzata, valamint az erdélyi szászok is elfogadták, lásd CSEPREGI: A reformáció nyelve, 245.

Ezt követően 1549-ben és 1550-ben tartottak közzsínatokat Tornán, ahol a lelkészi, illetve püspöki tisztról folyt a tárgyalás, hitvallási irat azonban nem született. Az 1552-ben Beregszászon tartott zsinat tárgysorozatát ismerjük ugyan, végzései azonban nem maradtak fenn, így az sem tudható, hogy az úrvacsoratan itt megerősített hitvallása milyen bibliai helyekre alapozott.

Az **Óvári Zsinat (1554)** atyái kilenc, kisebb részben elvi/dogmatikai, nagyobb részben gyakorlati/rendtartási jellegű kérdés mentén fogalmazták meg rövid hitvallásukat. Az úrvacsoratan kapcsán Krisztus szavaira és rendeletére hivatkozik a szöveg (I. és II. cikk), valamint Pálra, akit szabadon idéz is röviden (I. cikk).⁶ Ószövetségi idézeteket, utalásokat nem tartalmaz a hitvallás.

Az **1555-ben tartott II. Erdódi Zsinat** nem adott ki hitvallást, csak cikkeket az egyházi élet működéséhez. Ezekben kevés, kizárólag újszövetségi hivatkozást találunk. Rögtön az I. cikk felhívja viszont a lelkészek figyelmét arra, hogy a teljes Szentírást, annak mindkét részét egyformán tanulmányozák:

*A Szentírást pedig forgassák kezükben éjjel-nappal, amint Pál meghagyja és annak szövegével, Isten kegye mellett, mennyire csak lehet, barátkozzanak meg, s legyenek a tanulásban és tanításban szorgalmatosak, és a teljes Szentírás mind két részét, a törvényt és evangéliomot tanulják meg jól.*⁷

A **Marosvásárhelyi Zsinat (1559)** már csak azért is említésre méltó, mert ezt a zsinatot tekinthetjük az első magyar református zsinatnak, és itt születik a legelső magyar nyelven írt hitvallási iratunk: „AZ URNAK VACSORÁJÁRÓL VALÓ KÖZÖNSÉGES KERESZTYÉNI VALLÁS. Mellyet a keresztyéni Tanítók mindegész Magyar Országból, s mind Erdelből a Vásárhelyi szent Sinatba töttek és kiatták a Christus Szentegyházának építésére. M.D.LIX. Esztendőbe, Mind szent Napján”.⁸ A zsinat az '50-es évek végére kiélesedő protestáns úr-

---

6 „Hanem a kik hit és igaz bűnbánat nélkül élnek e sákramentommal, kárhozatot esznek és isznak a mint Pál szól, a sákramentommal visszaélnék” (vö. 1Kor 11,29), lásd Kiss: Magyar református zsinatok, 31.

7 Kiss: Magyar református zsinatok, 34.

8 Lásd, Kiss: Magyar református zsinatok, 48; BUCSAY: Református hitvallások, 1. A szöveget Heltai Gáspár adta ki Kolozsvárott, a szerzőség kérdése azonban nem tisztázott, leginkább Dávid Ferenc, Heltai Gáspár, Méliusz Juhász Péter és Kopácsi István neve merül fel. Méliusz stílusa nem mutatható ki egyértelműen, így legfeljebb a tanok kidolgozásában vehetett részt, de a megszövegezésben nem, lásd BUCSAY: Református hitvallások, 2–3.5; CSEPREGI: Hitvallás magyarul, 4.

vacsoravíták kapcsán került összehívásra, melyen a helvét értelmezést összefoglaló hitvallás született, elhatárolódva a lutheri úrvacsorától.⁹

Pál apostol és az evangéliumok idézése a hitvallásban magától értetődik. A vita legkritikusabb pontján, hogy miképpen van jelen Krisztus az úrvacsorában, szintén evangéliumi utalást találunk, ám itt, a hit által való jelenlét igei alátámasztásaként az Ószövetségre is indirekt utalást tesz a hitvallás, amikor Ábrahámot említi a Jn 8,56 alapján:

Ábrahámról is azt mondgya a Christus Jesus, hogy Ábrahám látta az ő napját az az üdöjét, mellybe a Christus Jesus a testbe a világban élt.¹⁰ Maga a Christus Jesusnak születtségének előtte sok száz esztendővel holt vala meg Ábrahám. Ezenképpen e mai nap a hívőknek is jelen vagyon a mi urunk Christus Jesusnak szent Teste, és szent Vére, az ígéletbe, hit által miképpen a Galaciabelieknek a Christus Jesusnak feszítése jelen vélt, és Ábrahám Pátriárájának a Christus Jesusnak napja. De ezt érted hitbe és lélekbe lenni, nem testi képpen. Mert test szerént a Christus Jesus ül Atyának jobján, honnat az ő ígéletiben minden javait közli mi velünk, éltet, táplál és oltalmaz.¹¹

A hitvallás közvetlenül csak az Újszövetség használatát igazolja vissza, az Ábrahámmal kapcsolatos kronológiai reflexió, mely szerint „sok száz esztendővel holt vala meg” viszont a közvetett ószövetség-használat jele.

3. Ószövetség-használat és héber filológiai érvelés az 1561–1570 között tartott zsinatok hitvallásaiban

Az ún. **Debrecen–Egervölgyi Hitvallás**,¹² melyet az 1561. és 1562. években Nagyváradon, Debrecenben és Egerben tartott zsinatok egyaránt elfogadnak, igen terjedelmes, határozottan helvét irányú hitvallás, melynek egyik fő

9 Az úrvacsoravita a Medgyesi Zsinaton (1560) folytatódik, az ekkor megfogalmazott tételek ószövetségi hivatkozásokat nem tartalmaznak.

10 A Jn 8,56 háttérében az az intertestamentális zsidó irodalomban is felelhető gondolat áll, miszerint Isten megjelentette Ábrahámnak a jövőt – ahogyan erre a Gen 15,13–16 is utal – sőt, saját utódaiban a Messiást is meglátta, ami eszkatologikus örömmel töltötte el. Más korabeli elképzelés szerint a messiási üdvkorszakban a pátriárkák is részt vesznek (vö. Mt 8,11), lásd БОЛЫК: Igaz tanúvallomás, 249.

11 KISS: Magyar református zsinatok, 50.

12 Legújabb kritikái szövegkiadása: BUCSAY–CSEPREGI: Confessio catholica von Eger und Debrecen, 1–165. (Nr. 58). A szintén 1561-ben tartott Kolozsvári Zsinat predestinációról szóló anyaga nem ismert.

szövegezője Debrecen prédikátora és első püspöke, Méliusz (Melius) Juhász Péter volt.¹³

A hitvallás kivételesen gazdag textuáriummal rendelkezik. Több mint 600 ószövetségi igehelyre utal a szöveg, az újszövetségi hivatkozások pedig ennek több mint dupláját teszik ki. A hivatkozott ószövetségi könyvek közül kiemelkedik Ézsaiás könyve, Mózes könyvei és a Zsoltárok, de gyakran történik utalás Jeremiásra és Ezékielre, valamint a Királyok könyveire is. Ezt követik (20-20 körüli hivatkozással) Hóseás, a Példabeszédek és Zakariás könyve. Hozzá kell tennünk, hogy egyházatyákra és korábbi zsinatok tanításaira hasonlóan nagy előszeretettel hivatkozik a szöveg.¹⁴

A bibliai idézetekre vonatkozóan Kiss Áron megjegyzi, hogy Méliusz szinte soha nem szó szerint idéz a Szentírásból, gyakran téves a textusok fejezetszáma, nem világos továbbá, hogy a latin nyelvű bibliai szakaszok melyik fordítást követik. Meglehetősen szabadon kezeli a bibliai szöveget, összeollóz különböző helyről származó passzusokat, módosít a kifejezéseken.¹⁵

A reformáció korának számos dogmatikai kérdése közül említést érdemel a sákramentumok tárgyalása a hitvallásban. A hitvallás külön hangsúlyt fektet arra, hogy akárcsak az Újszövetség, az Ószövetség is két sákramentumot ismer: a körülmetélékést és az áldozatot. Ezek is Krisztusra mutatnak, csak „homályosabban” mint az újszövetségiek.¹⁶ A két ószövetségi sákramentum és a két újszövetségi szentség kettős bélyegként, kettős pecsétként ke-

---

13 Méliusz mellett Szegedi Gergely és Czeglédi György társszerzősége is felmerül, lásd Kiss: Magyar református zsinatok, 68–69; Révész: A Debrecen–Egervölgyi hitvallás és a Tridentinum, 12; CSEPREGI: A Debrecen–Egervölgyi Hitvallás, 169.

14 Ahogyan fentebb említettük, a szentírási alapvetés reformátori tétele fontos szempontként jelenik meg a 16. századi magyar hitvallásoknál is. Mégis éppen Méliusz az, aki – szabadabban értelmezve a *sola scriptura* elvet – olykor konokul ragaszkodik a biblikusán tanító atyák és doktorok igazságaihoz is. A gyulafehérvári hitvitán például ellenfele, Dávid Ferenc az, akinek kifejezett kérése, hogy kizárólag bibliai érvelés mentén folyjék a vita, Méliusz feltétele éppen ellenkezőleg az, hogy a Szentírás mellett az egyházatyák műveire is lehessen támaszkodni a tételek bizonyításánál, lásd Kiss: Magyar református zsinatok, 629–630 Révész: Méliusz és Kálvin, 300.

15 Kiss: Magyar református zsinatok, 73, ugyanígy a Csengeri Hitvallás kapcsán BUCSAY: Református hitvallások, 70. Révész Imre hasonló megállapítást tesz a korábbi zsinatok anyagainak, illetve patrisztikus szerzők műveinek idézése, vagy az ezekre való utalások kapcsán. Méliusz ezeket a műveket vélhetően csak közvetett forrásból ismerhette, körülbelüli fogalma volt csak ezek tartalmáról, ezért sokszor csak neveket említ, és nem idéz szó szerint, lásd Révész: A Debrecen–Egervölgyi hitvallás és a Tridentinum, 29–31.

16 A két szövetség „sákramentumainak” ilyen összekapcsolása, és az egy szövetség hangsúlyozása Ulrich Zwingli, Leo Jud, Heinrich Bullinger, Wolfgang Musculus gondolkodásában jelenik meg korábban, lásd BERNHARD: Konsolidierung, 429.

rült Isten igazságának és irgalmasságának ígéreteire.¹⁷ Az Ó- és Újszövetség egységének fontos reformátori alapelve jelenik itt meg. Utolsó cikkelyei közt a Manicheusokkal szemben meg is fogalmazza a hitvallás, hogy az Ó- és Újszövetség „nem ellenkeznek”, hanem tipológiai értelmezés mentén egymásra vonatkoznak.¹⁸

A reformáció korának sajátos, az egyházi praxist érintő kérdéseire is sokszor ószövetségi vonatkozású választ ad a hitvallás. Ilyen például a papok nőülésének a kérdése. A hitvallás szerint:

*A Mózes törvénye parancsolja, hogy a főpapok és áldozó papok feleséget vegyenek 3 Móz. 21. 2 Móz. 34. Ezék. 44.*¹⁹

A szüzességet és nőtlenséget az irat a különleges ajándékokhoz sorolja. Az önmegtartóztatás ajándékának és nőtlenségnek bibliai példái között Pál apostol, keresztlelő János és az evangélista János mellett Jeremiás és Illés próféták is név szerint szerepelnek.²⁰ A hitvallás lezárása és tartalomjegyzéke után szerepel egy külön cikk, mely az ószövetségi többnejűség kérdésével foglalkozik. A többnejűséget a hitvallás az atyák kiváltságának tartja:

*...meg volt engedve bizonyos módon némely személyeknek, de meghatározott kiváltság szerint a többnejűség, mint Ábrahámnak, Jákóbnak, Dávidnak.*²¹

A tánc kérdésében több 16. századi zsinat is állást foglal, rendszerint elutasítólag.²² A Debrecen–Egervölgyi Hitvallás azonban megengedőbb, amikor az Ószövetségre hivatkozva ezt mondja:

Azonban nem tagadjuk meg a tisztességes és nem szemtelen játékot és a szemérmes lépést vagy táncot, melyben hiányzanak a szemtelen és fők-

17 A hitvallás szerint az igazság és irgalmasság Isten két fő tulajdonsága (vö. Zsolt 85,10), az igazságot az ószövetségi törvény, az irgalmasságot az újszövetségi evangélium tárja elénk, lásd Kiss: Magyar református zsinatok, 218.

18 Kiss: Magyar református zsinatok, 284.

19 i. m., 171.

20 i. m., 166.

21 i. m., 285. A többnejűség problémáját minden bizonnyal a török hódoltság révén ismertté vált iszlám gyakorlat hozta felszínre, vö. Kiss: Magyar református zsinatok, 155.

22 Például a Felső-Magyarországi cikkek (1595) ebben a kérdésben – legalábbis a lelkészekre vonatkozóan – jóval szigorúbbak (XLIV. „A táncot mindég és mindenütt elkerüljék”): „A lejtést, vagy a mint nevezik táncot, ugy a köz, mint a magán helyeken egészen eltiltjuk a lelkészeknek. A tilalom áthágói pedig komolyan meg fognak büntettetni.”, lásd Kiss: Magyar református zsinatok, 720. Érdekes, hogy bár ezek a cikkek is gazdag textuáriummal rendelkeznek, a tánc kérdésében nem utal a szöveg egyetlen igehelyre sem. A tánc

*telen mozdulatok és érintésnek, a lélek megújítása tekintetiből: miként Dávid és a szent leányok is táncoltak.*²³

Egyik különlegessége a hitvallásnak, hogy az ószövetségi ígéket, illetve azok egyes kifejezéseit nem egyszer héber nyelven, latin betűs átírásban (is) idézi. *A bálványokról, oltárokról, képekről* című fejezetben a templomi szobrok és festmények ellen emel szót a hitvallás, ahol az atyák és zsinatok mellett döntően az Írás ószövetségi tanításaira hivatkozik, héberül majd latinul idézve a második parancsolat rövid kivonatát: „*Lo thaasse leka pessel. Ve kaltaemuna. Lo tisstachave lahem, ve lo taavedem*”, azaz „Ne csinálj faragott képet sem semmi hasonlatosságot, ne imádjad se tiszteljed azokat.”²⁴ Ugyanebben a fejezetben ószövetségi uralkodókat állít példának, akik határozottan felléptek a bálványimádás ellen: „Dávid, Salamon, Jehu, Asa, Ézsaiás, Józsiás.”²⁵

Az *Úr parancsainak felosztásáról* című fejezetben a Tízparancsolat igéit idézi héberül. Vegyesen találjuk itt az Exodus és a Deuteronomium szöveg-változatait, a szöveg a parancsolatokat nem egészében, hanem csak kivonatossan, rövidítve közli, olykor pontatlan vagy következtetlen átírással.²⁶ Ezeket túl héberül is olvashatjuk a hitvallásban a Préd 9,1b-t,²⁷ a Zsolt 16,10-ből két kulcsszót emel ki héberül a szöveg: *naphsi* (נַפְשִׁי) és *chasideka* (חַסִּידֵיכָה),²⁸ melyeket aztán kissé zavarosan hoz összefüggésbe Krisztus pokolra szállá-

---

vonatkozásában maga Kálvin is teljesen elutasító, mert az szerinte „felhívás a szajhaságra”. Több igehirdetésében is elítéli a táncot (Deut 5,18; 1Tim 2,1k; Ef), egy alkalommal (1562) Dávid táncára is kitér, de azt Isten által engedélyezett, rendkívüli esetnek tekinti, táncát nem bujálkodásként, hanem vallásos-imádságos szertartásként értékeli, lásd MAGYAR: *Az öltözködés, divat és tánc* (2016), 56–57.

23 Kiss: Magyar református zsinatok, 173–174.

24 i. m., 189; BUCSAY–CSEPREGI: *Confessio catholica*, 91–92.

25 Kiss: Magyar református zsinatok, 189.

26 Nyilvánvalóan téves a Deut 4,13 *לְעִשׂוֹת עֲשָׂרַת הַדְּבָרִים* kifejezésében a számnév átírása: *Laassoth aschereth hadevarim*. Hasonlóan a *sín* és *szín* hangzók tévesztése történik meg a Deut 5,11 *לֹא תִשָּׂא לִי* kifejezésének átírásában is: *Lo thischa*, és általában következtelen a *dágés forteval* ellátott mássalhangzók visszaadása is: a *hadevarim* (Deut 4,13) szóban nem írja át a *dágést*, egy másik helyen a *hakkól* (Préd 9,1b) szónál viszont érzékelteti a kettőzést, továbbá a *dágés forte* nélküli *Laassoth* (Deut 4,13) kifejezést kettőzött mássalhangzóval írja át. A *לֹא* tagadószó átírása kétféleképpen történik a hitvallásban: *lo* és *loh*, az utóbbi nyilvánvalóan hibás.

27 „Továbbá a prédikátori könyvben is így szól a héber szöveg: *Gam Ahauh, gam Sinâh êu [sic!] jodea ha Adam, hakkól liphnehem*. Azaz sem a szeretetet sem a gyűlöletet nem ismeri meg az ember, noha mindenk az ő orcája előtt vannak.”, lásd Kiss: Magyar református zsinatok, 202; BUCSAY–CSEPREGI: *Confessio catholica*, 102. Az „*ên*” tagadószó helyén az „*êu*” nyilvánvalóan elírás, ill. nyomdahiba lehet.

28 Lásd BUCSAY–CSEPREGI: *Confessio catholica*, 119.

sának tanával.²⁹ Másik helyen említést tesz a Lilitről (לִילִית), ahogyan a „héberek némely ördögösöket vagy magokat az ördögöket” hívják,³⁰ továbbá Krisztust nemcsak *alithia*-nak (ἀλήθεια – ’igazság’), hanem *emeth*-nek (תְּמֵת – ’igazság, hűség’) is nevezi a hitvallás.³¹

Ezekben az esetekben a héber nyelv használatának oka nem teljesen egyértelmű, sőt olykor egyenesen funkciótlannak tűnik. A hitvallás ezen tételei a héber idézetek nélkül is tökéletesen érthetőek, az Ószövetség eredeti nyelvének használata nem hoz olyan többletet az érvelésben, mely feltétlenül szükségessé tenné a héber idézeteket a latin szentírási szöveggel szemben. A héber nyelv használatának okát talán abban találhatjuk meg, hogy a héber nyelvű igeversek kívánják bizonyítani a hitvallás „szakszerű”-ségét, szerzőinek hozzáértését és jártasságát a bibliai nyelvekben, illetve a „szent tudományokban”, s egyúttal demonstrálják a *hebraica veritas* reformátori elvét is.

Található azonban olyan példa is, ahol a héber filológiai érvelés fontos részét képezi a tan kifejtésének. Ez pedig a miséről és áldozatról szóló szakasz, melyben a latin *missa* kifejezésnek többféle eredetét is felvázolja a hitvallás. Így esik szó a *missa* feltételezett sémi eredetéről is:

*Mások áldozatnak veszik e zsidó szótól Missza gy. Masz., a mely adót, áldozatra ajándékozott minhát vagy adományt jelent.*³²

Az érvelésben a héber מַחְסֵה főnévre történik utalás, mely az Ószövetségben inkább a kényszermunka, a ’robot’ megfelelője,³³ ’adó’ értelemben csak az Eszter 10,1-ben találjuk.³⁴ Ezzel az etimológiával szemben aztán egy másik ószövetségi kifejezésre is utal a hitvallás:

29 KISS: Magyar református zsinatok, 225.

30 i. m., 229.

31 i. m., 200–201; BUCSAY–CSEPREGI: Confessio catholica, 137.

32 KISS: Magyar református zsinatok, 158. A latin szövegben a héber מַחְסֵה főnév is szerepel latin átírásban: *Alii pro oblatione sumunt ex voce Ebraea ›missa‹ a ›maß‹, quod tributum, minham, aut donarium oblatum ad sacrificium significat*, lásd BUCSAY–CSEPREGI: Confessio catholica, 67. A szöveg talán héberből latinodott *terminus technicus*ként kezeli a ’minha’ szót, ahogyan Sebastian Münster latin bibliafordításában (*Biblia Hebraica*, Basel, 1534–1535) is fordítatlanul találjuk meg ezt a héberből kölcsönözött kifejezést: *Sacrificium & oblationem minha noluisti...* (Zsolt 40,7), lásd *Hebraica Biblia* (1546), 1192. Érdekes, hogy Bencédi Székely István 1548-as Zsoltárkönyvében is – talán éppen Münster hatására – megtaláljuk a terminust: „Áldozatot, és az Minhat nem akarád...” (Zsolt 40,7), lásd *Soltar könnü Szekel’ Estuantul* (1548), 39 recto.

33 Így pl. Deut 20,11; Józs 17,13; Bír 1,28.33; 1Kir 5,27; 9,15; Ézs 31,8.

34 GESENIUS: Handwörterbuch, 700.

*A pápista mise a Masas szóból származott iszonyu bálványozás. Valóban Dániel a Mauzim szón ocsmányságot (bdelygma) és utálságot ért, az Antikrisztus pápának és Mahumednek káromlásteljes miséjét.*³⁵

A transliterált héber szó átírásának esetlegessége miatt a zárójelben megadott görög kifejezés alapján lehet megpróbálni beazonosítani az igehelyet, amely talán a Dán 11,31 lehet.³⁶ Itt a שמם gyök pólél participium alakját találjuk a מְשֹׁמֵם formában a קִרְשָׁ (ק) 'gyalázatosság, utálatosság' főnévvel együtt (vö. Dán 12,11). A gyök igei alapjelentései Qal igetörzsben 'sivárnak/elhagyatottnak/lepusztultnak lenni', személyekre vonatkozóan 'magányosnak/elhagyatottnak lenni', 'beleborzongani, iszonyodni'. A pólél igetörzs participiumában ennek megfelelően lehet a jelentése: 'pusztító, romboló'.³⁷ A hitvallás szövegében szereplő meghatározás, mely szerint „Dániel a Mauzim szón ocsmányságot (bdelygma) és utálságot ért”, valójában nem a מְשֹׁמֵם, hanem a קִרְשָׁ főnév fordítási lehetőségei, ahogyan a βδέλυγμα szó is – néhány kivételtől eltekintve – ennek standard görög ekvivalense a Septuagintában.

Szerepel azonban Dániel könyvének ugyanebben a fejezetében egy másik beazonosítható főnév is, mégpedig a מְעִזָּה (Dán 11,38) 'erőd(itmény), menedék' alapjelentésű kifejezés,³⁸ ami a Vulgatában *Maozim*, Luther 1545-ös bibliafordításában *Maußim* formában szerepel.³⁹ A hitvallás „Mauzim” átírása ennek formailag és hangzás tekintetében is jobban megfelel. Egy 1534-ben kelt levelében – hasonlóan a Debrecen–Egervölgyi Hitvallás etimológiai fejtegetéséhez – Luther ezzel a verssel kapcsolatban említi meg a mise és מְעִזָּה szavak összefüggését:

35 Kiss: Magyar református zsinatok, 158. „*Missa papistica horrenda idolatria a Mesas deducta. Vere Daniel voce ›mauzim›, ›bdelygmata› et abominationes intelligit missam blasphemam Antichristi, papae et Machumetis,*” lásd BUCSAY–CSEPREGI: *Confessio catholica*, 68.

36 A Dán 11,31 verset azonosítja be a legújabb kritikai kiadás is, lásd BUCSAY–CSEPREGI: *Confessio catholica*, 68.

37 GESENIUS: *Handwörterbuch*, 1379–1380.

38 A קִרְשָׁ (E. sz.), מְעִזָּה (T. sz.) kifejezés jelentéseihez és előfordulásaihoz lásd GESENIUS: *Handwörterbuch*, 707–708.

39 Luther Bibel: „*Und seiner Väter Gott wird er nicht achten [...] Aber an des Statt wird er seinen Gott Maußim ehren; denn er wird einen Gott, davon seine Väter nichts gewußt haben, ehren mit Gold, Silber, Edelstein und Kleinoden.*“ – „*Es nem törődik istenével [...] De helyette tiszteli majd istenét, Maußimot; mert egy olyan istent, akiről az ő atyái semmit sem tudtak, arannyal, ezüsttel, drágakövekkel és ékszerekkel fog tisztelni.*” (Dán 11,37–38). [Itt és a folytatásban a német nyelvű idézeteket a szerző saját fordításában közöljük – a szerkesztők.]

A bálványt Mauzimnak nevezi [ti. Dániel próféta], azokat a betűket használva, melyek a mise szót kiadják. Nevezhette volna világosan "Messe"-nek [azaz misének] is, ha nem kellett volna lepecsételt szót használnia (ahogyan az angyal parancsolta neki).⁴⁰

Ha hitvallásunk szövege Luther érvelésén alapszik, akkor a βδέλυγμα görög kifejezés és a héber מַזְמִיָּם szó megfeleltetése tévedés. Ám ugyanez a helyzet akkor is, ha מַזְמִיָּם héber kifejezést takarja a „Mauzim” szó. A missa kifejezéssel kapcsolatos etimológiai fejtegetés így meglehetősen gyenge lábakon áll a Debrecen–Egervölgyi Hitvallásban, végső soron nyelvileg sem helytálló. Az érvelés célja azonban teljesen világos: bibliai és reformátori alapon kritika alá vonni az eukarisztikus istentisztelet korabeli gyakorlatát.

A reformáció korában ismét fontos témává válik a kánon kérdése, melyre ez a hitvallás is kitér. „Fattyú könyvek”-ként elveti, és az apokrifusok közé sorolja a

Makkabeusok könyveit [...] kivált a másodikat és harmadikat, a Tóbit, Ezsdrás 3. és 4., Báruk, Sirák, Bölcsesség könyvét,

majd megjegyzi, hogy

Hieronym a szent könyveket héber forrásokból helyesen számitja 22-re; a Mózes könyveit Thodahnak⁴¹ nevezi s nyolc prófétai könyvet és kilenc szentíratot számit.⁴²

A Debrecen–Egervölgyi Hitvallás évében a Tisza túlsó partján is tartottak zsinatot a helvét irányú követői. A **Tarcalon**, majd az erdélyiekkel egyesülten **Tordán (1563)** zajló tanácskozás nem eredményezett új protestáns hitvallást, de a zsinat résztvevői elfogadták Béza hitvallását (1560),⁴³ melyet némileg át-

40 „Den Abgott nennet er Mausim, braucht der Buchstaben, die das Wort Messe geben; hatte es gern klärllich Messe genennet, wenn er nicht hätte müssen versiegelte Wort (wie ihm der Engel befiehet,) setzen.”, lásd IRMISCHER: Martin Luther's polemische deutsche Schriften, 390.

41 Amennyiben a héber תּוֹרָה kifejezést 'hitvallás'-ként értjük (így pl. Józ 7,19; Ezsdr 10,11), nevezhetnénk a Pentateuchost „Mózes hitvallásának”, valószínűbb azonban, hogy a תּוֹרָה kifejezés elírásáról, ill. félreolvasásáról van szó, amit a ט-ד betűk hasonlósága is valószínűvé tesz. Hieronymusnak a Királyok könyvéhez írt prologusában (*Paefatio Hieronymi in Libros Samuel et Malachim*), ahol a 22 könyvből álló ószövetségi kánonról ír, a következő szerepel: *Hii sunt quinque libri Mosi, quos proprie Thorath (תּוֹרָה), id est Legem appellat.* Lásd PL 28, 552.

42 KISS: Magyar református zsinatok, 200–201. [A zsinat kánon történeti összefüggéseire bővebben lásd ebben a kötetben Zsengellér József írását – a szerkesztők.]

43 BEZA: Confessio Christianae fidei.

alakított formában,⁴⁴ de még így is részletesen kidolgozott hitvallási iratként magyar nyelven adtak közre.

A hitvallás bibliai helyekkel támasztja alá a tételeit, mely között számos ószövetségi textust is találunk, noha ezek száma messze elmarad a Debrecen–Egervölgyi Hitvallás hivatkozásaitól. A hangsúlyok azonban teljesen megegyeznek, hiszen a Tarcalon és Tordán elfogadott hitvallás legtöbbször a Pentateuchosra utal, majd nagyjából azonos mértékben hivatkozik Ézsaiás könyvére és a Zsoltárok könyvére. Az Ó- és Újszövetség viszonyáról a XVIII. artikulus nyilatkozik:

De ha valaki a környül álló dolgokat meg-gondollya, ketten vannak a Frigyek, avagy a Testamentomok, kiknek magán hiteles Táblái nállunk vannak, mely tudni-illik a szent Irás, avagy az Istennek beszéde [...] Az egyik azért Önak, a második Ujnak nevezetik, mely sokkal jobb az ónál, melyben tudni-illik a Jésus Christus, nem külömben, hanem távol mutogattatot, árnyékokkal és ábrázolásokkal be-takartatván, kik a Christusnak mint Napnak el-jövetelére el-enyisztenek.⁴⁵

Amellett, hogy ez a cikk magasabb rendűnek, „jobb”-nak értékeli az Újszövetséget az Ószövetségnél,⁴⁶ egy másik helyen az is megfogalmazódik, hogy az evangélium nem jelentheti csak az evangélisták iratait és az apostolok leveleit, hanem az Ószövetség könyveiben is – elsősorban persze a messiási jövendölésekben – felfedezhető az evangélium (XXVI. cikk).⁴⁷

Az **Enyedi Országos Zsinat (1564)** az úrvacsora helvét és ágostai értelmezését akarta egységre hozni, mely kísérlet azonban nem hozta meg a kívánt

---

44 A Béza eredeti hitvallásának hét fejezete van, a tarcali és tordai zsinatok ebből elhagyták a VII. fejezetet, az I–IV. fejezetek teljesen megegyeznek, az V–VI. fejezet átalakítva, kihagyásokkal szerepel a Tarcalon-tordai Hitvallásban, lásd Kiss: Magyar református zsinatok, 287.

45 i. m., 304.

46 A Szentírás két részének viszonyában az Újszövetség magasabb rendűségének hangsúlyozása (az Ószövetség teljes elvetése nélkül) nem párhuzam nélküli gondolat, sőt, az egyháztörténet során nem egyszer került felszínre ez a tétel. Legmarkánsabban a középkori magyarázók közül Szent Viktori Hugó és Aquinói Tamás, később pedig Schleiermacher és Bultmann képviselte ezt a nézetet. Ezekhez bővebben lásd BAKER: Két szövetség, egy Biblia, 23.27.82–99. [A témához lásd ebben a kötetben Bölcskei Gusztáv írását – a szerkesztők.]

47 „Nem hogy pedig Evangeliumnak hívják a kösségnek szokása szerint tsak az négy Evangelistak írásából, és Apostolok leveleiből, valaméroképpen és többire minden ítélet nélkül kiszedegettetet bizonyos részeskéket; sőt ellenben annak nevezetivel nem csak az Ujtestamentomnak könyveit, hanem mind azt-is, valamellyek a Jésus Christus felől az Ov Testamentum könyveiben megjövendöltet, jeléntjük.”, lásd Kiss: Magyar református zsinatok, 351.

eredményt. Mindkét fél írásban, a másik fél írására feleletként fogalmazta meg a maga nézeteit az úrvacsorával kapcsolatban. Ezek közül említsünk meg néhányat, melyek az ószövetség-használat vonatkozásában számunkra felvilágosítást adhatnak.

Elsőként megállapíthatjuk, hogy a zsinaton világosan megfogalmazódik a *sola scriptura* alapelve, amely a bibliai (ezen belül akár ószövetségi) alapon folyó érvelést követeli meg. A király levélben a következőt határozza meg a zsinat számára:

*Fő elvnek kell lenni amaz igazságnak, hogy a hit cikkeit csak az isten világos igéivel lehet bizonyítani, az igét igével magyarázni, a szentírás szokott kifejezéseit használva, mert a mi azon kívül van, az hamis vagy gyanus.*⁴⁸

Az *Egységes módozat* című „sakramentárius”, azaz a helvét irányt képviselő dokumentum a Szentírásból csak Pálra hivatkozik.

Az ágostai hitvallásúak felelete pontos szövegében nem, csak tartalmában ismert, melyből csak a szerzettetési igé idézésére derül fény. A helvét irányzat követői tizenkilenc pontban megfogalmazott viszontválasza azonban szép számmal tartalmaz bizonyító igehelyeket;⁴⁹ igaz, a közel ötven újszövetségi hivatkozás és idézet⁵⁰ mellett mindössze hat ószövetségi igét említ a szöveg. Ez a zsinat témájából kiindulva nem meglepő arány, sőt: inkább az az érdekes, hogy ószövetségi igék is megjelennek az érvelésben. Az átlényegülés kapcsán utal a szöveg Mózes pálcájára, amely kígyóvá lényegül át (vö. Ex 7,8–12), szintén a mózesi könyvekre hivatkozva említi a körülmetélkedést a jegy és jegyzett dolog viszonyának illusztrálására. Ezeken túl a Józs 6, a Zsolt 35 és 74 jelenik meg a szövegben.⁵¹

48 Kiss: Magyar református zsinatok, 419. A helvét irányzat képviselői ennek megfelelően kérik is vitapartnereiktől: „*az után prófétai és apostoli tudomány szabványa szerint felel-jetek*”, majd a további érvelésben is visszaköszön az alaptétel: „*ez sem a szent írás tekintéjén [sic!], [...] nem alapul*”; „*A mit az írás tanít [...]*”; „*Pedig semmi ilyen sincsen sem a szentírásban előadva [...]*”, „*mindent a szentírás szabványa szerint adtunk elő [...]*”; „*egy szótag sem található a szentírásban [...]*”; lásd. i. m., 421.422–423.429.431.

49 Hivatkozási alapként a Szentírás mellett az atyákat is megemlíti: „*Azért is a ti írásotok minden fejezetére felelni fogunk; feleletünket pedig a szentírásnak és a szent atyáknak erősb bizonylataival fogjuk megerősíteni*”, lásd Kiss: Magyar református zsinatok, 428.

50 Kiemelkedik a Jn 6 és 1Kor 10–11 hivatkozása, valamint a lukácsi és mátéi utolsó vacsora-történetek.

51 A vonatkozó helyekhez lásd Kiss: Magyar református zsinatok, 430.431.432.

A Károlyi Gáspár által összehívott **Gönci Zsinat (1566)** szentháromságtani kérdésekben folytatott többnapos vitát Egri Lukáccsal, mely azonban nem vezetett megnyugtató eredményre. A zsinat így nem rögzített saját hitvallást, de III. cikkében meghagyja a lelkészeknek, hogy szerezzék be és tanulmányozzák Béza hitvallását és Kálvin kátéját, mint amelyeket korábbi zsinatok már elfogadtak, illetve a Szentírás tanításával egyező tartalmúnak ítélték.⁵² Ezt megelőzően a saját Biblia beszerzését is kéri a lelkészekről a dokumentum, mivel „*vallásunknak tudománya a próféták és apostolok írásaiban van befoglalva*” (I. cikk). A szöveg ehhez hozzáteszi, hogy más könyvnek ennél fogva ne is tulajdonítsanak szentírási tekintélyt.⁵³

Az igehirdetési gyakorlatot az V. cikk szabályozza, szem előtt tartva ószövetségi textusokat is:

*Az apostoli hitvallást és uri imádságot kátészerűen kell magyarázni és nemcsak az urnapi evangéliumokat kell mindég tanítani, hanem egész könyveket felvenni, vagy a prófétákból vagy az apostolokból [...]*⁵⁴

Az összesen 22 cikknek nagyjából a felében találunk hivatkozott bibliai igehelyeket, vagy lókus nélküli utalásokat bibliai igékre. A XII. cikk az egyetlen, melyben ószövetségi igazsakasok jelennek meg, amikor az úrnapiok védelmében utal a szombat-törvényre (Ex, Deut), valamint igehely megadása nélkül szabadon idézi az Ézs 58,5.13 verseket.⁵⁵

Az **1566-os Tordai Zsinat** be nem fejezett szentháromságvitája⁵⁶ folytatásaként a **Gyulavehértvári Zsinaton (1566)** született meg a *Keresztyén egyetértés cikkei* című irat, melyet „*a Szentháromságról az Erdélyben lévő magyar egyházak lelkipásztorai a vásárhelyi zsinaton Krisztus 1566-dik esztendejének május hava, 19-dik napján kiadtak.*” Mottószerű vezérigéje ugyan az Ószövetségből származik (Jer 4,3) a szentháromságtanában csak újszövetségi igékre utal, idézve János evangéliumát és Pál tanítását.⁵⁷

---

52 Kiss: Magyar református zsinatok, 443.

53 i. m., 443.

54 i. m., 443. Megjegyezzük, hogy a későbbi Borsod–Gömör–Kishonti cikkek az Apostoli Hitvallás és az Uri imádság mellett a Tízparancsolat magyarázatát is előírja, lásd lentebb.

55 i. m., 444.

56 A vitátelek tartalmazzak néhány újszövetségi (főleg páli) hivatkozást, az Ószövetségre nincs konkrét utalás.

57 i. m., 455–458.

A 450 éves Magyarországi Református Egyház alkotmányozó zsinata, az 1567-es **Debreceni Zsinat** anyagát tekintve meglehetősen vegyesnek mondható. Egyszerre hitvallás és vitairat, dogmatikai mű és egyházalkotmány, professzionális és populáris teológia. A zsinat több dokumentumot is alkotott: *Igaztételek* címen hét tétel és ellentétel került megfogalmazásra a szentháromságtan védelmében. Készült emellett egy latin nyelven írt hitvallási szöveg a teológiát művelők számára (*Brevis confessio pastorum ad synodum Debrecini celebratam convocatorum*),⁵⁸ valamint közel azonos tartalommal egy magyar nyelvű hitvallás (*A Debrecenbe összegyűlt keresztény prédikátoroknak igaz és szentírás szerint való vallások*) Debrecen, Nagyvárad, Kassa és Nagyszombat kereskedőinek dedikálva.⁵⁹ S végül ezen a zsinaton születnek meg azok a cikkelyek (*Articuli ex verbo dei et lege naturae compositi*), „melyek az isten igéjéből és a természet törvényéből alkottattak, az egyházi szerkezet fenntartására és a minden rendben, szükséges keresztényi élet képezésre,” így alkotmányként, törvénykönyvként szolgálhattak a magyar reformátusság számára.⁶⁰

Ez utóbbi dokumentum vallja, hogy „az igaz egyház isten igéjéhez, azaz a próféták és apostolok írásaihoz van köttetve”, ezért a zsinat végzései és hitvallásai szilárd bibliai alapokon nyugszanak.⁶¹ Ennek megfelelően a zsinat anyagaiban több száz igehely támasztja alá az egyes tételeket és cikkelyeket, köztük nem kevés ószövetségi hivatkozás.

A zsinat dokumentumai jórészt Méliusznak köszönhetőek, és már a zsinat előtt elkészültek, majd a debreceni püspök előterjesztésére a zsinat a résztvevők aláírásával elfogadta mind a hitvallásokat, mind pedig az arikulusokat.⁶²

Az „Igaztételek” kezdetén álló hét tétel és ellentétel az Isten egységét és hármasságát fejtik ki, s ahogyan maga a szöveg is hangsúlyozza, mindezt bibliai alapon.⁶³ Nem jelenik meg minden tételben direkt bibliai hivatkozás, ószövetségi vonatkozásai miatt azonban kiemelhető a IV., V. és VI. tétel. Ezekben a Zsoltárok könyve és Ézsaiás könyve jelenik meg.

58 Legújabb kritikai kiadása: BUCSAY–CSEPREGI: *Confessio brevis der Synode zu Debrecen*, 347–357 (Nr. 62).

59 Kiss: *Magyar református zsinatok*, 465.

60 i. m., 561.

61 i. m., 611.

62 BUCSAY–CSEPREGI: *Confessio brevis*, 349.

63 „*Igaztételek, melyek a szentírásból az egy istenben való egységről és hármáságról a Szabellius és Socinus eretnekségével megfertőztetett eretnekek szörny tanai ellen vétettek...*”, lásd Kiss: *Magyar református zsinatok*, 460.

A latin és magyar hitvallás tanainak kifejtésében sorra szerepet kapnak az ószövetségi bizonyító textusok. Közel azonos mértékben, 100–130 közötti hivatkozással jelenik meg az Ószövetségből Ézsaiás könyve és Mózes öt könyve, az Újszövetségből pedig a Római és a Korinthusi levél. Gyakoriak még a Zsoltárok könyvére való hivatkozások. Nemcsak a textuáriumokban, hanem a tanok kifejtésében is érzékelhetünk markáns ószövetségi hangsúlyokat. Tipikus helvét vonás például, és ma is meghatározza a református teológiai gondolkodást a szövetség-teológia.⁶⁴ A Debreceni Zsinat latin és magyar nyelvű hitvallása egyaránt párhuzamba állítja a körülmetélkedést és a keresztséget, mint a szövetség jelét, s a hitvallás ezáltal egyben a gyermekkeresztség létjogosultsága mellett is kiáll.⁶⁵

A Debrecen–Egervölgyi Hitvalláshoz hasonlóan – nyilván ezúttal is Méliusznak köszönhetően – a Debreceni Zsinat dokumentumaiban is megjelenik a héber nyelv. Talán azt várnánk, hogy a héber nyelv csak a tudományosabb igényvel megírt, bővebb latin nyelvű hitvallásban szerepel, de találunk héber kifejezéseket a laikusoknak (kereskedőknek) ajánlott magyar hitvallási szövegben is, de még az egyház rendjét körvonalazó cikkekben is. Ám a Debrecen–Egervölgyi Hitvallással szemben a héber nyelvű idézetek itt jóval integratívabb részei az argumentációnak.

A zsinat hitvallási iratai határozottan szembehelyezkednek az antitrinitárius tanokkal. A Szentháromság védelmében a hitvallás többek között az *élóhím* főnév többes számú alakjával érvel.⁶⁶ Nem újdonság a szó ilyen értelmezése, hiszen már jóval korábban is találkozunk azzal a keresztyén exegézisben, hogy a többes számú *élóhím* forma már az Ószövetség lapjain is az Isten hármasságára utal,⁶⁷ így többek között maga Luther is használja ezt az érvelést.⁶⁸ Kálvin ugyan szintén nem tagadja, hogy az *élóhím* pluralis végződése utalhat Isten hármasságára, de gyenge érvek tartja a Szentháromság védelmében, ezért nem is javasolja ennek alkalmazását.⁶⁹ A Debreceni Zsinat

---

64 BERNHARD: Konsolidierung, 435.

65 uo.

66 „Az háromságot úgy értyük, mint a Sidóba az Elohimot az az háromságot”, lásd Kiss: Magyar református zsinatok, 535.

67 Bővebben lásd MERKLE: Defending the Trinity, 3–7.

68 Így pl. Luther Genesis kommentárjában, lásd WA 42,44.

69 CO 23, 15, lásd MERKLE: Defending the Trinity, 15. Kálvin is fontosnak tartja az eredeti szöveget alapul venni az exegézis során, de a nyelvtani érvelésben nem akar tovább menni a szöveg grammatikai jelentésén és saját történelmi kontextusán. Ezért bizonyos tekintetben jobban vonzódik a középkori zsidó exegétákhoz, mint korának reformátori magyarázóihoz, akik a keresztyén tanokat (trinitás, krisztológia) beleerőltetik a szövegbe, lásd i. m., 13.

szövegében Méliusz ennek ellenére a hagyományos érvelésnél is tovább megy, amikor igen merész módon az *’élóhím* szó szótagszámából vezeti le Isten háromegy voltát:⁷⁰

A háromság névvel élünk az Elohiim, azaz hármias isten helyett. Mert Elohiim többes számja az Elohá-nak, az Él s hóva-tól, mely participiuma e szónak „hava,” azaz vagyok, voltam. Az összetett „Él” az Atya, a „ho” a Fiu, a „va” a Szentlélek szóval helyesen fordítható. Hármias isten, azaz a három létező, kik önmagokban étellel birnak az isten egy alakjában.⁷¹

Méliusz több művében is találkozunk azzal, hogy Isten neveinek különböző előfordulásait szentháromságtani bizonyítékként kezeli. A tetragrammaton mássalhangzói (*jód, hé, wáw*) és az E-lo-ha szótagszáma segítségével akarja igazolni a hármasságot, míg az Él és Jah egyszótagú nevek az egységet bizonyítják nála. A tetragrammaton kétszer is megjelenő *hé’* hangzója Krisztus kettős természetére utalhat Méliusz szerint.⁷² Révész joggal nevezi kabbalisztikusnak ezt a „bizonyítási” eljárást, amit Dávid Ferenc fel is rótt vetélytársának.⁷³

A szentháromságtan bibliai megalapozásának egy klasszikus igehelye a Gen 1,26 többes szám első személyű felszólítása: „*Alkossunk embert a kép-másunkra*”. A Debreceni Zsinat érvelési rendszeréből – héber idézettel is alátámasztva – természetesen ez sem marad ki:

70 Szegedi Kis István hasonlóan érvel a Szentháromságról szóló művében („*Assertio vera de Trinitate = Igaz bizonyosság a Szentháromságról*”, Genf 1573.). Szerinte bizonyítéknak tekinthető, hogy a JHVH tetragrammaton négy írásjelből, de csak három betűből áll. A *jód* a kezdőbetű, és minden más betű kiinduló vonása is egyben, tehát az Atyát jelöli, a *hé’* az életre és létezésre utal, tehát a Fiút jelöli, a *wáw* mint kötőszó a Szentlélekre utal. Az sem véletlen Szegedi Kis szerint, hogy ugyanezen mássalhangzók fejezik ki héberül a létezést és az életet: az Atya, Fiú Szentlélek van, volt és lesz, lásd RÓKA (ford.): Szemelvények, 180. Méliusz tehát valószínűleg Szegedi Kis Istvántól veszi át ezeket a bizonyításokat, lásd RÉVÉSZ: Szentháromságtani küzdelem, 27; DÁN: Méliusz, 167; uő: „Meliuz hebraizans”, 80; BERNHARD: Konsolidierung, 434.

71 KISS: Magyar református zsinatok, 485; BUCSAY–CSEPREGI: Confessio brevis, 375.

72 E nézetét Méliusz a *Propositiones de Jah & Jehovah, seu de Unitate et Trinitate in Deo vero. Item de Christi aeterna Generatione etc. 2. die Augusti disputandae*, Varad. An. Dn. 1568. (RMNy 258) c. vitáirában fejtette ki. Ebből a műből nem ismeretes egyetlen fennmaradt példány sem, ám Dávid Ferenc *Refutatio Propositionum Petri Melii non inquirendae Veritatis ergo sed ad contendendum propositarum, ad indictam Synodum Varadinam 22. Augusti Anno 1568, Albae Juiiae, 1568* (RMK II. 125) c. elleniratában a cáfolatok mellett Méliusz szövegei is megjelennek.

73 Révész: Szentháromságtani küzdelem, 25–26; DÁN: Méliusz, 167; uő: „Meliuz hebraizans”, 79.

[...] az egységet megmutattya vajomer Jehova Elohim Naasseh, az az, Monda az egy Jehova háromság: Csenáljunk embert: Itt egyget is mond és szóval Monda az Jehova: Hármat, mikor így szól, mi Elohim, az az háromság, csenálljunk embert.⁷⁴

A klasszikusnak számító ószövetségi bizonyítékok közül mind a latin, mind pedig a magyar nyelvű hitvallás említi még Ábrahám három vendégének a történetét, valamint a Nagy S^omá-t.⁷⁵ Krisztus Istenségének, „Jehovaságának” bizonyításakor az Ézs 45,5 szavait az Ézs 45,1-ben megjelenő ’messiás’ titulus alapján „Jehova Christus” szájába adja a hitvallás:

Igy szól a Jehova Christus, Esa. cap. 45. Sidóul ani Jehova ve en od Zulati en Elohim, az az: Én vagyok az Jehova, és töb én nálamnál, és Én küvölem ugyan nints más Isten [...].⁷⁶

Egészen meglepő alkalmazása a héber filológiának, amikor újszövetségi szöveget idéz a hitvallás héberül.

A csecsemő-, illetve gyermekkeresztség kapcsán a hitvallás – teljesen érthető módon – bevonja az érvelésben a Mt 19-et és a Lk 18-at, amikor Jézus megáldja a kisgyermekeket. Nem igazán érthető azonban, hogy miért szükséges ezen a helyen a kisgyermekek kifejezésére használt görög szavakat héberül is megadni:

A Krisztus magához hivta a kis gyermekeket (Zeyrim és Nearim ta brefh kai paidia).⁷⁷

A 16. században a sákramentumok körüli vitának egyik visszatérő eleme, hogy milyen kenyérrel kell osztani az úrvacsorát: kovászos kenyérrel (közkenyérrel) vagy kovásztalannal (ostyával). A Debreceni Zsinat mind a latin, mind pedig a magyar nyelvű hitvallási szövegében kitér erre a kérdésre, és arra a végkövetkeztetésre jut – részben héber (!) filológiai alapon –, hogy Jézus a páskabarányt kovásztalan kenyérrel fogyasztotta, az úrvacsorához

---

74 Kiss: Magyar református zsinatok, 525. Héber idézet nélkül ugyanezt az érvet a *Brevis confessio* is megemlíti, lásd i. m., 491.

75 i. m., 491.526.

76 i. m., 528. „Krisztus személyével kapcsolatban használja a hitvallás a קֹהֵן ’pecsét’ és a נֶפֶשׁ (pecsét-)gyűrű’ héber kifejezéseket: „Christus az Atya dicsőséges fénye, tündöklése, a Christus az Atya hypostasisa, az az magába lévő kimetzszett ábrázattya, karaktere Görögül, Sidóul *chotám, tábááh...*”, lásd Kiss: Magyar református zsinatok, 537.

77 i. m., 597.

viszont már közönséges, azaz kovászos kenyeret használt. A magyar nyelvű hitvallási szöveg a következőt fogalmazza meg ezzel kapcsolatban:

Az husvéti báránt a mivel ötte, maza, vel matot, azymus, pogacs: De a vacsorába így szól: Véve a kenyeret, Sidoul Laka, Jésua ha lehem, vevé a Jézus az kenyeret: A lehem kovászos kenyért példáz, valamikor az irás a mazuttal, a kovásztalantul megválasztja.⁷⁸

A héber nyelv használata azonban nem minden esetben argumentációs célokat szolgál. Érdekes például, hogy *terminus technicus*ként használja a hitvallás a Szentírásban egyébként ritkának számító *kemuriim/kamuriim* (כְּמִרְיִם)⁷⁹ és *zamzumiim* (זַמְזֻמִּים)⁸⁰ kifejezéseket, utóbbit nem is egészen a bibliai értelemben.

A Debreceni Zsinat szövegeinek szóhasználatában, a *zamzumiim* alatt világi előkelőket kell értenünk. Szó esik az egyházi javakról, melyek „a szegények fentartásától elragadtatva osztatnak a zamzumiimoknak, a méltatlan és idegen birtokosoknak”, vagy éppen „Pilátus zamzumjainak” lesznek szétosztva.⁸¹ Az Ószövetség szerint az óriás termetű refáiakat nevezték זַמְזֻמִּים-nak az ammóniak. Kálvin a Gen 6,4 magyarázatában az Ószövetség által említett óriásokat nemes, előkelő emberekként azonosítja,⁸² ami összecseng a *zamzumiim* értelmével a Debreceni Hitvallás szövegében.

A hitvallásban a *zamzumiim* párja a pápák, áldozó papok és szerzetesek megnevezésére a *kemuriim*,⁸³ mely az Ószövetségben bálványok, idegen istenek papjait jelöli. Ennek szinonimája még a hitvallásban a szintén ószö-

78 Kiss: Magyar református zsinatok, 554, hasonlóan a Hercegszőlősi Kánonok 40. cikke, lásd i. m., 685. A latin nyelvű debreceni hitvallás nem tartalmazza héberül a szereztetési ige szavait, csak a kovásztalan kenyér héber nevét említi meg: „Tulajdonkép a kovásztalan a zsidóknál »Ugot Mazot«-nak pogácsának, hamuban sültnek hivatik. Az apostolok közönséges kenyeret használtak és kenyeret emlitenek”, lásd Kiss: Magyar református zsinatok, 510–511; BUCSAY–CSEPREGI: Confessio brevis (2009), 395. Az úrvacsora kapcsán még egy helyen megjelenik a héber nyelvészeti érv: „Krisztus tehát az urvacsorában nem a kenyeret áldotta meg, hanem az Atyát és pedig azért: Először, mert az a mi a hébereknek berek, görögül eulogisashnak mondatik, ugyanazt a szövegben minden evangyélita így teszi ki: megáldván, azaz hálákat adván az Atyaistennek, Máté 26. Márk 14. Luk. 22., tehát ugyanaz, a ki megáld és a ki hálát ad”, lásd Kiss: Magyar református zsinatok, 515; BUCSAY–CSEPREGI: Confessio brevis, 398.

79 Összesen 3x: 2Kir 23,5; Hós 10,5; Zof 1,4.

80 Mindössze 1x található meg az Ószövetségben: Deut 2,20.

81 Kiss: Magyar református zsinatok, 605.

82 CO 23, 15.

83 Kiss: Magyar református zsinatok, 473.

vetségi vonatkozású „Baál áldozó papjai” kifejezés.⁸⁴ A nem biblikus egyházi hagyományokra alkalmazott többször is visszatérő szakkifejezése a dokumentumnak a héber *tohu (va) bohu*.⁸⁵

Helyenként a héber idézet közvetlenül követi a fordítást, azaz a héber tulajdonképpen elhagyható lenne.⁸⁶ Ennek egyedüli értelmét ismét abban találjuk, hogy a héber nyelv használatával nyerjen még nagyobb tekintélyt a hitvallási szöveg.

Meg kell még említeni, hogy a reformáció egyik alapvető igénye és a reformátori bibliaértelmezés alapja jelenik meg a cikkelyekben, amikor a keresztyén oktatás feladatai között megemlíti a héber nyelv oktatását is:

*Azért a keresztyének iskoláiban elsöben a nyelvek ismérete, latin s görög nyelvtan (a hol lehet zsidó is) észtan, szónoklattan és más a theologia ismeretére megkívántató tisztességes tudományok taníttassanak, azután a hittudomány, a szent írás görög és latin nyelven adassanak elő az ifjuságnak.*⁸⁷

A VIII. cikk kitér a kánon kérdésére, és megfogalmazza az önmagát magyarázó Szentírás hermeneutikai elvét:

Miképen egyedül csak a szent írást, azaz a próféták és apostolok írásait kell az egyházban magyarázni: nem pedig az apokryphusokat, minők a Sirák, Bölcsesség, Tóbiás könyvei 2 Pét. 3. ugy az írásmagyarázat ne legyen magán, kinek hogy tetszik avagy látszik, hanem az írás magya-

---

84 Lásd pl. Kiss: Magyar református zsinatok, 573.

85 Kiss: Magyar református zsinatok, 474.512.565.572. A tohuvabohu kifejezés a 'zürzavar, összevisszaság, rendetlenség, felfordulás' idegen eredetű szinonimájaként meg is honosodott a magyar nyelvben.

86 Így pl. Krisztus váltságával kapcsolatban olvassuk: „...a mint a próféta mondja Zsolt. 85. *Chesed vel Emet niphgassa, azaz az irgalmasság és igazság egymással találkozzanak és összejöjjenek; Zedek vesalom nassaku azaz az igazság és béke egymást ölelgessék és csókolgassák...*”, lásd Kiss: Magyar református zsinatok, 475; BUCSAY–CSEPREGI: Confessio brevis, 367. Hasonlóan az egyház belső megtisztításának szükségességéről: „*De e héber szók is: natasch és nataz. Jerém. 1. azt teszik, hogy a hamis hittételeket gyökeresen, eredetökkel együtt le kell rontani. E szavak pedig: habiüd és haros azt jelentik, hogy azokat veszejtsük el és rontsuk le, a melyek ujonan ültetve már meglátszanak és szárba csaptak, azaz valamint a bálványimádásnak kutfejeit, gyökeit s belső okait az egyházból és szívből kitépetni parancsolja: ugy a bálványozásnak, hazugságnak, ördögi babonának jeleit és eredményeit, a minők a bálványok, haszontalanságok, szennyek, ördögi babonának jeleit és eredményeit*”, lásd Kiss: Magyar református zsinatok, 472–473; BUCSAY–CSEPREGI: Confessio brevis, 365.

87 Kiss: Magyar református zsinatok, 602. [A héber nyelv 16–17. századi oktatásának kérdéséhez lásd ebben a kötetben Balla Ibolya tanulmányát – a szerkesztők.]

*rázza meg az írást, a megelőzők a következőkkel hasonlítottassanak egybe a szövegben: az igazhitű atyák, a hasznos és józan magyarázatok használtassanak fel [...]*⁸⁸

A X. cikk igehirdetőknek külön is ráirányítja a figyelmét az ószövetségi textusokra és a textusszerű igemagyarázatra:

*A szent írást úgy hirdessék, hogy a próféták és apostolok írásait tanítsák és az egész tudományt rendben elő adják, hogy ne csak a posztillákban foglalt urnapi evangéliumokat és leveleket folytassák, hanem a tökéletesek (érettek) között, azaz a hitben és vallásban megerősödtek között a próféták és apostolok (többi) írásait is előadják. A szónokok a kerítésen kívül se futkosssanak, és össze nem férő dolgokat, s bibliából felvett szöveg mellőzésével, ne tanítsanak, hanem a szöveg rendjével a vonások, pontok és versek sorrendi szerint tárgyaljanak és magyarázzanak; és midőn a szöveget felvették, adják elő a beszédnek summáját, az után rendben magyarázzák meg a szöveget és nyujtsanak a népnek a szövegből hasznos tanuságokat. És egy órán tul ne nyujtsák a beszédet, nehogy unalmat szüljön.*⁸⁹

A Debreceni Zsinat egyik maradandó végzése, a II. Helvét Hitvallás elfogadása és aláírása, szintén összefügg a biblikus látásmóddal, hiszen a II. Helvét Hitvallást elfogadásának fő indoka, hogy azt a próféták és apostolok tanításával egyezőnek ítélték.⁹⁰

A **Szikszói Zsinat (1568)** fő célja a szentháromságtan védelme, e célkitűzése és előrebocsátott tételei azonban csak a meghívólevélből maradtak fenn. Témánk szempontjából figyelmet érdemel azonban, hogy már a meghívólevél is előszóval használ ószövetségi képeket, utalásokat, idézeteket.

A meghívók és meghívottak közös imádságaként a 68. zsoltár szavait idézi, majd pedig – utalva az ördög egyházat fenyegető munkájára – a Gen 3,15-öt.⁹¹ Az Ószövetség hamis prófétáihoz hasonlítja a szentháromság-tagadókat:

---

88 Kiss: Magyar református zsinatok, 570.

89 i. m., 571.

90 A II. Helvét Hitvallás ugyanezt a kritériumot rögzíti I. fejezetében: „Hisszük és valljuk, hogy a szent próféták és apostolok kanonikus írásai, mindkét szövetségben, Isten tulajdon igaz ígéje [...] Azt tartjuk tehát, hogy ezekből az írásokból kell meríteni az igaz bölcsességet és kegyességet, továbbá az egyházak reformálását és kormányzatát, a kegyes élet összes kötelességének megtanítását, valamennyi tantétel igazolását vagy elvetését, az összes tévelygés megcáfolását, sőt, minden intelmet is”, lásd BULLINGER: Confessio Helvetica Posterior (Ford.: Buzogány Dezső), 23.

91 Kiss: Magyar református zsinatok, 613–614.

*Akhab király megcsalására a hamis prófétákat, a Szentháromságról és a Krisztus valóságos istenségéről való igaz tudománynak felforgatására Áriust, Szamosatai Pált, Szervétust, mert az ördög nemcsak gyilkos, hanem hazug is.*⁹²

Ezután példának állítja Illést és Elizeust, akik a

*bálványimádó királyoknak, népnek és prófétáiknak ellenszegültek és a tudomány tisztaságát megőrizték.*⁹³

A levélhez csatolva 24 tétel szerepel, ezek több bibliai hivatkozást is tartalmaznak, az Ó- és Újszövetségre egészen kiegyenlített arányban utalva. Az Ószövetségből leginkább prófétai könyveket használ fel a szöveg, többször hivatkozza Ézsaiás könyvét, de utal Ezékiel és Jeremiás könyvére is. Ezek mellett a Genézis, a Zsoltárok könyve és a Siralmak könyve jelenik meg meg, utóbbiakkal bizonyítva, hogy Isten nem oka a bűnnek és halálnak.⁹⁴ Igehelyre nem hivatkozik, de a körülmetélkedés párhuzamát és a szövetség gondolatát hozza fel a 22. tétel a gyermekkeresztség gyakorlatának védelmére.⁹⁵ A 24. tétel a kovásztalan kenyérral, ostyával való úrvacsorázást tiltja az Ézs 44 alapján, egy régebbi kézirat itt további prófétai igéket is említ Ézsaiás, Ezékiel és Hóseás könyvéből.⁹⁶

A héber „szent nyelv” két esetben jelenik meg a tételekben.⁹⁷ Az 1–2. tétel hozza a Szentháromság védelmének klasszikus nyelvészeti argumentumát, mely szerint a Jah és Jehova Isten egységét, az Elohim pedig hármasságát fejezi ki.⁹⁸ A másik megjelenése a héber nyelvnek a 11. tételben található:

*Minél fogva azok mausim vagy idegen és a mennyei irásban s az atyák előtt ismeretlen istent hisznek [ti. a Szentháromság tagadói], vallanak, tisztelnek és tanítanak [...]*⁹⁹

---

92 Kiss: Magyar református zsinatok, 614.

93 uo.

94 i. m., 616.619.621.622.

95 i. m., 621.

96 i. m., 624.

97 A héber nyelv használata összefügg az azzal, hogy a zsinaton jelen volt Méliusz Juhász Péter is.

98 Kiss: Magyar református zsinatok, 616.

99 i. m., 618.

A héber מַעֲרִים 'erőd(itmény)' kifejezés Dániel könyvéből való, ahol az atyák számára ismeretlen, idegen istenek tiszteletével kapcsolatban jön elő a főnév (lásd Dán 11,38–39).¹⁰⁰

A meghívó kelte után három nappal íródott az a levél Kassára, mely Svendi Lázár császári fővezért kéri fel a zsinat védelmére. Ez a levél viszonylag hosszan fejtegeti a Zsolt 82,6 értelmét:

Nagyságos ur, legkegyelmesebb urunk! Igen dicső elnevezései vannak a főembereknek a szentírásban, jelesen midőn azok szerte isten fiainak, jótévőknek, egyháztáplálókknak hivatnak, de mindazok felett legdicsőbb az, melylyel őket Dávid kitünteti. Mert ott isteneknek neveztetnek e mondatban: „Én mondom, istenek vagytok ti és a magasságosnak fia mindnyájan”. Isteneknek neveztetnek ott a fejedelmek, nem azért, mint-ha természetök és lényöknél fogva istenek volnának, mert csak egy a valóságos természetű és lényegű isten, hanem a mennyiben isteni hivaltalt viselnek és e világon istennek az igaz isteni tisztelet terjesztésében, gyarapításában, a jók oltalmazásában és a rosszak büntetésében helyettesei.¹⁰¹

Ezután illusztrációként használ további ószövetségi történeteket:

Ilyen fejedelmek voltak hajdan Dávid, Jonathán, Józsafát, Ezékiás, Józsué s az alsóbb rendből Abdiás, a ki száz prófétát táplált és az isten igaz tiszteletét az Akhab-féle üldözés idején megóvtalmazta. Valamint József is Egyiptomban biztos fizetést rendelt a papoknak és táplálta azokat, fentartotta a tudományokat.¹⁰²

A **Kassai Zsinat (1568)** alkalmával szintén szerkesztettek egy rövidebb hitvallást: „A felső-magyarországi igazhitű egyházak hitvallása, melyet a kassai zsinatban irtak és kihirdettek.”¹⁰³

Ebben a szövegben textusokat egyáltalán nem találunk, központi gondolatként szerepel viszont – a szentháromságtan mellett – az Ó- és Újszövetség egysége.

A hitvallás megfogalmazza, hogy az Ószövetség még homályosan, burkoltan jelenti ki azokat az igazságokat, melyeket az Újszövetség tisztán és világo-

100 A 'mausim' szó reformátori használatához lásd fentebb a Debrecen–Egervölgyi Hitvallás kapcsán. A két szöveg nem ugyanazzal a céllal használja a héber kifejezést: a Debrecen–Egervölgyi Hitvallásban a római mise szó etimológiájával, a Szikszói Zsinaton az antitritáriusok hamis istenképével kapcsolatban jelenik meg a fogalom.

101 Kiss: Magyar református zsinatok, 622.

102 uo.

103 Legújabb kritikai kiadása: BUCSAY–CSEPREGI: Confessio Cassoviensis, 1568, 403–408 (Nr. 63).

san kifejt. Erre a kijelentéstörténeti logikára alapozva állíthatja azt is, hogy az Ószövetségben ugyanaz a Szentháromság működik, mint az Újszövetségben. Igaz, hogy „*az ur lassanként vezet az ő ismeretére,*” de ez nem változtat a tényen, hogy „*a háromság öröktől fogva meg volt az istenben.*”¹⁰⁴

A **Gyulafehérvári Zsinaton (1568)**¹⁰⁵ befejezetlenül maradt szentháromság-vita egy évvel később a **Nagyváradai Zsinaton (1569)** folytatódott.¹⁰⁶

Ez utóbbi zsinatról fennmaradt latin fordításban Dávid Ferenc meghívó levele és kilenc tétele, melyekben többször hivatkozik általában a Szentírás tekintélyére,¹⁰⁷ felismerhetőek újszövetségi utalások lókus megadása nélkül, konkrét (újszövetségi) igehelyre csak háromszor utal (Mt, Lk, Róm).¹⁰⁸ Méliusz és lelkésztársai csak bizonyos feltételekkel és királyi nyomásra álltak ki hitvitázni. Feltételeik közt szerepelt, hogy „*a bibliai szöveg épen és sérthetetlenül maradjon*” nem változtatva azon semmit, amelyek „*az eredeti nyelvben hitelesen megvannak*”, az idézetek értelme az „*írás őszhangzásából és egybevetéséből*” legyen magyarázva. Külön kiemelik a fontosságát annak, hogy „*sok helyei vannak az ó testamentomnak, melyeket a Krisztus és az apostolok élő szóval megmagyaráztak.*”¹⁰⁹ A zsinatról fennmaradt továbbá a szentháromságvalló református lelkészek hat tétele és egy rövid hitvallása. Ebben közvetlen bibliai hivatkozásokat nem találunk, sokszor említi viszont Szentírást mint egyedüli viszonyítási pontot. A Szentháromság megvallása így „*az ó és új testamentomi szentírás szerint*” mint „*a prófétai és apostoli*

104 Kiss: Magyar református zsinatok, 628.

105 Ugyanebben az évben Sárospatakon is tartottak zsinatot (1568. augusztus 24.) a szentháromságtan megvitatására. A zsinat végzései nem maradtak fenn, csak a meghívólevél tanúskodik az eseményről. Témánk szempontjából érdemes megemlíteni, hogy a zsinatra való összegyülekezés, a közös tanácskozás fontosságát bibliai/ószövetségi példákkal is illusztrálja a levél: „*Ismeretesek a szentek gyülekezeteiről való sz. történetek, hogy megemlítsem az ószövetség zsinatait, midőn Dávid, Salamon, Ezékiás, Józsiás az izraelita egyház véneit gyakran összehívták tanácskozás végett.*” Lásd Kiss: Magyar református zsinatok, 634.

106 A Váradi Hitvallás latin szövegének legújabb kritikai kiadását lásd BUCSAY–CSEPREGI: *Confessio Varadina*, 1569, 409–414 (Nr. 64).

107 Pl.: „*mutassák ki a szentírásból, hogy miben hibázunk. Mert mi az isten igéjének tisztaságát szeretjük és követni egyedül azt akarjuk és az isteni ige igazságával ellenkezni semmi dologban sem akarunk [...] mert a szentírás az istenek háromságáról semmi említést sem tesz*”, lásd Kiss: Magyar református zsinatok, 638.

108 Kiss: Magyar református zsinatok, 643.

109 uo. A disputa ószövetségi vonatkozásaihoz tartozik, hogy a zsinat krónikája szerint „*Radics Gáspár gönci plébános*”, azaz Károli Gáspár szót kérve kifejezi örömét, hogy „*a király tudja, hogy a fejedelmek mindkét táblának örei, s mint Dávid, Józsaft, Józsiás Nagy Konstantin ön jelen voltával megakarta ékesíteni ezt a gyülekezetet [...]*”, lásd i. m., 646.

hit” fogalmazódik meg, „a szentírás teljes értelme ellen” tett tanokat pedig kárhoztatják a hitvallás szerzői.¹¹⁰

A **Csengeri Zsinaton (1570)** született hitvallás már a címében is utal arra, hogy csakis bibliai alapokon kívánta megfogalmazni a keresztyén tant: „Az Isten Igéjéből vett és a Csengeri Zsinatban egyértelemmel kiadott és kihirdetett igaz hitvallás.” A Szentíráshoz való hűséget jól mutatja, hogy az irat nemcsak hitvallási kérdéseket érint, hanem nyilatkozik a lelkeszi javadalomról, a liturgikus öltözékről, a templomokról, s még ezekben a tételekben is hoz igehelyeket.

A hitvallásban az ószövetségi és újszövetségi hivatkozási helyek aránya meglepően kiegyenlített. A hitvallás egyik fő témája a szentháromság védelme, amit kiemelten és hosszan tárgyal: „Ez az egyetlenegy Istenről szóló, Bibliából merített bizonyíték lerontja a Szentháromság-tagadók minden erősségeit.” És valóban, bibliai helyek hosszú sora mentén kívánták bizonyítani a zsinati atyák az Isten hármasegységét.

Az ószövetségi könyvek közül leggyakrabban ez a hitvallás is Mózes öt könyvét, Ézsaiás és a Zsoltárok könyvét idézi, az idézettségben ezeket követi Ezékiel és Jeremiás könyve. Ezek összesen 100 feletti ószövetségi utalást jelentenek. A máshol kiemelkedő Római levél ebben a dokumentumban igen alulreprezentált (9x), a Korinthusi levelek, a Zsidókhoz írt levél és a János evangéliuma jelenik meg legtöbbször az Újszövetségből, de ezek együtt is alig haladják meg a 60 hivatkozást.

A Csengeri Hitvallás is használ héber kifejezéseket, héber nyelvű bibliai idézeteket. A biblikus megalapozottság mellet a héber filológiai érvelést olyan fontos szempontnak tekinti a hitvallás, hogy azt a dokumentum címében is deklarálja:

A Jézus Krisztus egyháza pásztorainak hitvallása, melyet Csengerben kiadtak az egyetlen egy Istenről, aki az Atya, Fiú és Szentlélek megerősítve a héber kifejezések magyarázásával és az Isten Igéjéből vett biztos szabályokkal.¹¹¹

---

¹¹⁰ Kiss: Magyar református zsinatok, 652–654.

¹¹¹ Kiss: Magyar református zsinatok, 662. „CONFESSIO PASTORUM ECCLESIAE JESU CHRISTI exhibita in Czenger de uno et solo Deo, qui est Pater, Filius et Spiritus Sanctus, confirmata explicatione phrasium Hebraearum et regulis certis ex verbo Dei desumptis”, lásd CSEPREGI: Confessio vera der Synode zu Csenger, 36.

Úgy tudjuk, hogy a zsinaton Méliusz elnökölt, és a hitvallást is ő szövegezte.¹¹² Így az ószövetségi utalások nagy száma mellett az sem meglepő, hogy a hitvallási iratban héber szavak is szerepelnek. Használja a „Jah” „Jehova” és „Él Saddaj” istenneveket, a „Zar” és „Nechar” szavakkal írja le az idegen isteneket, használja „Beriit” és az „Otth Berith” kifejezéseket a sákramentumokról szóló tanban.¹¹³ A héber kifejezések használata itt sem tűnik szükségszerűnek.

Az már inkább meglepő, hogy a szentháromságtan védelmében Méliusz itt nem igazán használja az Isten héber elnevezéseinek alapuló filológiai érveket. Ezzel összefüggő kísérletként tekinthetünk arra, amikor a Zsolt 95,7 héber és latin szövegének segítségével, valamint a Zsid 3,7–8 párhuzamos helyével kezd nehezen követhető érvelésbe, hogy nyelvtani alapon kimutassa a három személyt:

„Midőn tehát zsidóul mondatik: »Kihú Elohénu«, és mirőlunk ez: »am vezón jádó: Hajjóm bekaló tisman,¹¹⁴« azaz: mivel ő a mi urunk és mi az ő kezeinek nyája vagyunk: ma, ha az ő szavát halljátok, – ezek a Jehovára, a mi Istenünkre vonatkoznak, az »Ő« is az Istenre vitetik, akiről feljebb mondatott, hogy ő Él Jehova, a mi Istenünk, a mi imálandó teremtőnk. Ezek a harmadik személyről, s amelyek következnek a harmadik és első személyről mondatnak [...] Látnivaló, hogy feljebb a harmadik személyben mondatott hogy koló, azaz szavát az alkotó Jehovának, ha meghalljátok¹¹⁵

4. A 16. századi egyházigazgatás bibliai alapjai az 1570 utáni zsinatokon
A **Hercegszölősi Zsinat (1576)** nem hagyott hátra saját hitvallási iratot, jelentősek viszont az egyházigazgatással, a lelkészek viselkedésével és feladataival, az egyházfegyelemmel és a gyülekezetek mindennapi életével foglalkozó cikkei.

---

112 Így BUCSAY: Református hitvallások, 27.

113 KISS: Magyar református zsinatok, 657–659.667; CSEPREGI: Confessio vera der Synode zu Csenger, 33.40.

114 Kiss Áron szövegében a héber idézet utolsó szava pontatlan, talán nyomdahiba miatt. A hitvallás latin eredetije szerint: *Haiom bekaló tismau*, lásd BUCSAY: Református hitvallások, 40–41; CSEPREGI: Confessio vera der Synode zu Csenger, 35. A héber zsolttáridézet nem szó szerinti.

115 KISS: Magyar református zsinatok, 660–661; CSEPREGI: Confessio vera der Synode zu Csenger, 35.

A Hercegszőlősi Kánonok hitvallásszerű nyitánya a „Szent írásban Jehovának” nevezett Szentháromságot vallja meg. A dokumentum néhány helyen utal újszövetségi igékre, úgymint Krisztus szavaira, Pál apostolra, János evangélistára.

A cikkek latin és magyar nyelvű változatban is fennmaradtak. A 31. kánon latin verziója ószövetségi idézettel, nevezetesen a 4. parancsolat egy részletével érvel a vasárnapi lakodalomtartás ellen. A latin szövegű zsinati dokumentumban szerepel továbbá egy, a magyar szövegből hiányzó 32. kánon is, mely az egyházi esketés gyakorlatának fenntartását szorgalmazza az Ez 16, Hós 2 és Mal 2 alapján.¹¹⁶

A **Nagyváradi Zsinat (1577)** cikkei a Hercegszőlősi Kánonokhoz hasonlóan nem dogmatikai kérdésekkel, hanem az egyházi étellel, elsősorban egyházfegyelemmel foglalkoznak. Az ajánlásban megfogalmazódik a bibliikusság alapelve:

Mert a szent írás forrásaiból merített következő kánonok világosan kifejezik, hogy az egyházi szolgálóknak mit kell tenniök vagy elmellőzniök hivataluknál fogva s mi büntetéssel kell lakolniok ha a törvénytől eltérnek.¹¹⁷

Ezt a bibliikus szemléletet és a *tota scriptura* elvet igazolja, hogy a zsinat „a prófétai és apostoli tudomány szerint megállapította”, hogy szükséges és elengedhetetlen az egyház jó rendjét meghatározni, mégpedig Isten ígéje alapján (I. cikk). A dokumentum az első bekezdésekben tesz hitvallást a Szentháromságról, vagyis a „próféták és apostolok által ismert” igaz Istenről (II. cikk).¹¹⁸ A VI. cikk szerint mivel „üdvességünk egész módja, valamint az istennek és az ő akaratának ismerete a próféták és apostolok írásaiban van előadva és összeírva”, ezért semmit nem szabad tanítani az ígén kívül. Egyházfegyelmi következmény, hogy „azok, a kiknek bibliájok nincsen, a lelkészségtől eltiltassanak.”¹¹⁹

---

116 Kiss: Magyar református zsinatok, 683.

117 i. m., 688.

118 i. m., 690.

119 i. m., 691.

A püspököket és lelkészeket biblikus hitvédelemre és hitvitára ösztönzi a III–IV. cikk, mely szerint a „gonosz tudományt”, a „hamis és gonosz tantételeket” a Szentírás alapján, Isten ígéjéből meg kell cáfolni és le kell győzni.¹²⁰

A cikkek néhány bibliai hivatkozást vagy utalást tartalmaznak csak, leginkább páli levelekre. Kivétel ez alól a XIII. cikk, amely a 4. parancsolatot idézve tiltja meg a szombati és vasárnapi lakodalmakat.¹²¹ Ószövetség-használat szempontjából érdekes még a XV. cikk, mely a lelkészeknek megengedi a lakodalmakba való elmenetelt, tiltja viszont nekik a játékot, ivást és a buja táncot, amiről a többi vendéget is kötelesek lebeszélni. Az Isten félelmével gyakorolt lakodalmi vendégség példáját ezután a deuterokanonikus Tóbit könyvéből mutatja fel.¹²²

A **Csepregi Zsinat (1587)** nem hagyott hátra hitvallási szöveget, a 27 rövid cikkben megfogalmazott végzései igazgatási kérdésekkel foglalkoznak. A Csepregi cikkek közül a X. cikket említjük egyrészt, mely a lelkészeknek meghagyja, hogy „A szentírásból naponként olvassanak egy vagy két részt; tanulják meg azt, kiváltképpen a Pál leveleit.”¹²³ A újszövetségi hangsúlyeltolódást némileg relativizálja aztán a XV. cikk, mely a vasárnapi prédikációk textusválasztásánál már az Ószövetségre is utalást tesz:

*Urnapokon reggel prédikációkat tartsanak, vagy az evangéliomokból, vagy a prófétákból. Ebéd után pedig vagy a Pál leveléből kell magyarázatot tartani, vagy a gyermekekkel kell a kátét felmondatni.*¹²⁴

A prófétai iratok esetleges opcióként (!) való megemlítése ellenére a textsoknál még így is újszövetségi dominancia érzékelhető.

A **Felső-magyarországi cikkek**, vagy az ún. **Abaúji Kánonok (1595)**¹²⁵ szintén az egyház mindennapjait érintő szervezési és igazgatási kérdésekkel, gyakorlati problémákkal foglalkozik, hitvallási szöveget nem alkottak. Ehhez képest azonban igen gazdag textuáriummal rendelkezik, ami utal a

---

120 Kiss: Magyar református zsinatok, 690–691.

121 „A lakodalmak tartását és házások összeesketését a szombat és vasárnapokon megtiltjuk; mert meg vagyon írva, hogy a Szombat napot megszenteljed”, lásd Kiss: Magyar református zsinatok, 692. Hasonlót találunk a Felső-magyarországi cikkek között is (XVII. cikk), lásd i. m., 714.

122 i. m., 692.

123 i. m., 696.

124 uo.

125 A dokumentum keletkezésének pontos idejéről és körülményeiről nem maradtak fenn adatok.

kor szentírás-használatára és a korabeli református írásértelmezésre, így témánk szempontjából is említést érdemel.

Az I. cikkely mintegy bevezetőként rövid hitvallást fogalmaz meg a Szentháromságról, és „a próféták és apostolok által ismert” igaz Isten hirdetése mellett kötelezi el magát.¹²⁶

Az 55 cikk közel ötven nevesített igehelye viszonylag nagy mennyiséget jelent egy ilyen típusú, tehát alapvetően nem hitvallási dokumentumban. Döntő többségük újszövetségi igehely, kiemelkedik a több mint húsz hivatkozás a pásztori levelekre (1–2Tim, Tit), ami a Felső-magyarországi cikkek műfajából kiindulva nem is meglepő. Az inkább dogmai kérdésekben döntő jelentőségű páli levelekre (Róm, Gal, Ef, 1Kor) ez a dokumentum csak feleannyiszor hivatkozik, és ugyanezt az arányt mutatják az evangéliumi igehelyek is (Mt, Lk, Jn). A csekély számú, mindössze hat ószövetségi hivatkozás Mózes öt könyvéből (2Móz; 4 Móz) és a nagyprófétáktól (Ézs, Jer) származik.

A *tota scriptura*, illetve az Ó- és Újszövetség egységének reformátori elvét ülteti át a gyakorlatba a IX. cikk („Micsoda forrásból kell a prédikációt meríteni”):

*A kik már a lelkészségbe behelyeztettek, az urnapi evangéliomokon kívül (melyek különben nagy haszonnal magyaráztathatnak) a próféták és apostolok írásából teljes egyházi beszédeket köteleztetnek meríteni, a) még pedig azért, hogy mind a pásztor, mind a hallgatók naponkint jobban előhaladjanak és növekedjenek a mennyei tudomány ismeretében.*¹²⁷

Keletkezési körülményei és idejét tekintve nincsenek biztos adatok a **Borsod-Gömör-Kishonti cikkekről (16. sz. vége)**. Ezek a közzsinati végzések a Borsod-Gömör-Kishonti Egyházmegye életrendjét szabályozzák, így ez a dokumentum a hitvallások ószövetség-használatáról szóló vizsgálódásunkon szigorúan véve kívül esik. Néhány cikke azonban mégis említést érdemel.

A Szentírás értelmezésére és használatára utal ugyanis, amit a dokumentum hitvallásszerűen rögzít az első pontokban, hogy a „próféták és apostolok” bizonyosága, azaz az Ó- és Újszövetség együttes tanúságtétele alapján az igaz Isten természetében egy, személyében három.¹²⁸ Ugyanígy a *tota scriptura* elvet követeli meg a VIII. cikk az igehirdetésre vonatkozóan, ószövetségi képeket is használva a megfogalmazásban:

126 Kiss: Magyar református zsinatok, 710. Ez a cikk a Nagyváradi Zsinat (1577) II. cikkének szó szerinti átvétele, lásd i. m., 690.

127 i. m., 710.

128 i. m., 723.

Az ujonnan vagy régebben felavatott és az egyházakba törvényes hívással meghivatott lelkipásztorok istennek a próféták és apostolok könyveibe befoglalt igéjét, tisztán, helyesen, alkalmas és szent helyen prédikálják, és a sákramentumokat azoknak első szereztetésük szerint nyilvánosan, hasonlóan szent helyen és napon szolgáltatassák ki; és a szentek egybegyűlésének ily helyei legyenek tiszták és minden szennytől mentek, ne legyenek azok a félremenők rejthelyei (5 Móz. 13. 14.) vagy disznók ketrecei avagy latrok barlangjai.¹²⁹

A X. cikk a lelkipásztorokat gyermek- és ifjúsági munkára kötelezi, tananyagként pedig Batizi és Siderius kátéját és az Apostoli Hitvallást adja meg, a Bibliából pedig előírja az „*uri imádságnak és tízparancsolatnak összevont és rövid magyarázását.*”¹³⁰

A cikkeken foglaltakat olykor bibliai igehelyek is megerősítik. Az Újszövetségből a pástori levelekre és az evangéliumokra hivatkozik a szöveg, az Ez 16 fejezetet hozza fel a túl fiatalkori házasság ellen (XIV. cikk), és tiltja a húsz év alatti személyek iskolavezetővé választását is, mert „*az ó szövetségben senkit nem számláltak a férfiak sorába, a ki huszadik évét még vagy el nem érte vagy meg nem haladta*” (XXX. cikk).¹³¹

A vizsgálta korszak utolsó évtizedében tartott **Nagykárolyi Zsinat (1591)**, a **Keresztúri Zsinat (1593)**, valamint a **Tasnádi Zsinat (1597)** alkalmával hitvallási szöveget nem fogalmaztak az atyák, e zsinatok végzései és a zsinattal összefüggő fennmaradt levelezések az egyházi élet gyakorlati jellegű kérdéseivel és aktuális problémákkal foglalkoznak.

5. Summa

A 16. századi magyar protestáns hitvallásai összességében – a reformátori elveknek megfelelően – szilárd bibliai alapvetéssel rendelkeznek, a terjedelmesebb hitvallásokban gazdag textuáriumot találunk, sőt olykor még az a törekvés is megfigyelhető, hogy ó- és újszövetségi hivatkozások mennyiségükben egyensúlyban maradjanak, ami egyben a két szövetség egységéről vallott felfogásukat a gyakorlatban is igyekezett kifejezésre juttatni.

Az 1545–1560 közötti időszak zsinati dokumentumai és hitvallásai még csak elszórtan utalnak bibliai, ezen belül újszövetségi igehelyekre. Az 1561-

---

129 Kiss: Magyar református zsinatok, 723.

130 i. m., 725.

131 i. m., 726.730.

gyel kezdődő évtized kifejezetten termékeny időszak, jelentős hitvallási dokumentumok születtek, ó- és újszövetségi bizonyító textusok százait felsorakoztatva. A 16. század vége inkább az egyház külső rendjének kialakításáról szólt, azonban az ekkor keletkezett cikkek igen biblikusnak mondhatók.

Ószövetségi vonatkozásai és a héber filológiai érvelés hitvallási alkalmazása miatt a Debrecen–Egervölgyi Hitvallás, az 1567-es Debreceni Zsinat hitvallásai, valamint a Csengeri Hitvallás emelhető ki. E három hitvallás közös nevezője: Méliusz Juhász Péter. Kérdés, hogy e téren mit nézzünk el és mit köszönhetünk meg neki.

A modern ószövetség-tudomány eredményeit nyilván nem kérhetjük számon reformátor eleinken, ezért nem róhatjuk fel Méliusznak sem, hogy a szentháromságtani vitákban ugyanazokkal az allegorikus exegézissel kinyert „bizonyító” textusokkal és ma már tarthatatlan filológiai megfigyelésekkel érvel, mint a középkori keresztyén exegéták. Kevésbé érthető, de a hitviták hevében megbocsátható Méliusznak, hogy a formális kabbala módszere mentén játszik a betűkkel, vagy hogy funkciótlanul, esetenként tévesen idéz és magyaráz héber szavakat és mondatokat az Ószövetségből. Egyes héber kifejezések visszatérő használatánál (*kamuriim*, *zamzumiim*, *mauzim*) mintha az a törekvése tükröződne, hogy azokat teológiai szakkifejezésként meggyökereztesse. A héber filológiai érvelésre is igaz, amit Révész Imre általánosságban jegyez meg Méliusz teológiai gondolkodásáról: alapelveit „*logikusan ágaztatni és levezetni a legtöbb esetben nem képes: a tanítás nyugodt menetét minduntalan megzavarja egy közvetlenül felmerülő polémikus-apologétikus érdek, esetleg egy zabolátlan szenvedélykitörés.*”¹³² Szintén Révész Imrének adhatunk igazat, hogy a héber nyelv ilyen használata valójában kevésbé kálvinistává teszi ezeket a szövegeket, hiszen a genfi reformátor, aki exegézisében igen komolyan veszi a *hebraica veritas* elvét, a tanbeli vitáknál sokkal visszafogottabban használja a héber filológiát.¹³³ Talán ez is lehet az egyik oka annak, hogy a II. Helvét Hitvallás sokkal értékállóbbnak és használhatóbbnak bizonyult a magyar reformátusság számára, mint bármely Méliusz által fogalmazott hitvallás.¹³⁴

De köszönnivalónk is van Méliusznak: Peter Bukowski Debrecenben tartott díszdoktori előadásán azzal a problematikával foglalkozott, hogy az önmagában helyes teológiai érvelés, adott élethelyzetben helytelennek is bizo-

---

132 RÉVÉSZ: Méliusz és Kálvin, 297.

133 RÉVÉSZ: Szentháromságtani küzdelem, 25–26.

134 BERNHARD: Konsolidierung, 437.

nyulhat.¹³⁵ A Méliusz által megszövegezett hitvallási iratokban pedig ennek éppen a fordítottját tapasztalhatjuk: amikor önmagában helytelen teológiai érvelés ortodox tanítást képvisel, s végső soron megszilárdítja az emberek hitét, az egyház bizonyosságait. Méliusz azért esik olykor túlzásokba, mert harcias hitvitázó, s közben szenvedélyesen biblikus. Olykor talán erőltetett módon alkalmazza az ószövetségi passzusokat, a héber filológiai érvelése is néha gyenge lábakon áll. Azt azonban nem vitathatjuk el tőle, hogy a 16. század magyar hitvallói között talán ő az, aki leginkább komolyan veszi, hogy a hitünknek a teljes Szentírás az alapja. Az általa megszövegezett hitvallások nagyon tudatosan valósítják meg a két szövetség egységének elvét, vallva, hogy minden, amit hiszünk és hihetünk csakis a „próféták és apostolok” bizonyágtételén nyugodhat.

Felhasznált irodalom:

- BAKER, D. L.: *Két szövetség, egy Biblia* (Hermeneutikai Füzetek 15), Hermeneutikai Kutatóközpont – Harmat, Budapest, 1998.
- BERNHARD, J.-A.: *Konsolidierung des reformierten Bekenntnisses im Reich der Stephanskronen. Ein Beitrag zur Kommunikationsgeschichte zwischen Ungarn und der Schweiz in der frühen Neuzeit (1500–1700)* (R5AS 19), Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2015.
- BEZA, TH.: *Confessio Christianae fidei, et eiusdem collatio cum Papisticis haeresibus*, Geneva, ex typographia Iohannis Bonae Fidei, 1560.
- BOLYKI J.: *Igaz tanúvallomás. Kommentár János evangéliumához* (Kommentárok a Szentíráshoz), Budapest, Osiris Kiadó, 2001.
- BUCSAY M.: *XVI. századi magyar református hitvallások* (A DRTA Egyháztörténeti Tanszékének Tanulmányi Füzetek I.), Debrecen, DRTA, 1972.
- BUCSAY M.† – CSEPREGI Z.: *Confessio brevis der Synode zu Debrecen, 1567*, in: Mühling, A. – Opitz, P. (Hg.): *Reformierte Bekenntnisschriften*, Band II/2: 1562–1569, Neukirchen-Vluyn, Neukirchener Verlag, 2009, 347–357 (Nr. 62).
- BUCSAY M.† – CSEPREGI Z.: *Confessio Cassoviensis, 1568*, in: Mühling, A. – Opitz, P. (Hg.): *Reformierte Bekenntnisschriften*, Band II/2: 1562–1569, Neukirchen-Vluyn, Neukirchener Verlag, 2009, 403–408 (Nr. 63).

---

135 BUKOWSKI, P.: *Hogyan válik hamissá a helyes teológia?*, elhangzott: a DRHE tudományos ülésén, 2015. november 17-én. Az előadás magyarra fordított szövege elérhető: <http://www.drhe.hu/sites/default/files/Richtige%20Theologie2.pdf>, letöltés dátuma: 2018.04.25.

- BUCSAY M.† – CSEPREGI Z.: Confessio catholica von Eger und Debrecen, 1562, in: Mühling, A. – Opitz, P. (Hg.): *Reformierte Bekenntnisschriften*, Band II/2: 1562–1569, Neukirchen-Vluyn, Neukirchener Verlag, 2009, 1–165 (Nr. 58).
- BUCSAY M.† – CSEPREGI Z.: Confessio Varadina, 1569, in: Mühling, A. – Opitz, P. (Hg.): *Reformierte Bekenntnisschriften*, Band II/2: 1562–1569, Neukirchen-Vluyn, Neukirchener Verlag, 2009, 409–414 (Nr. 64).
- BUCSAY M.† – CSEPREGI Z.: Das Bekenntnis der Synode zu Erdőd von 1545, in: Faulenbach, H. – Busch, E. (Hg.): *Reformierte Bekenntnisschriften*, Band I/2: 1535–1549, Neukirchen-Vluyn, Neukirchener Verlag, 2006, 439–448 (Nr. 33).
- BUKOWSKI, P.: Hogyan válik hamissá a helyes teológia?, elhangzott: a DRHE tudományos ülésén, 2015. november 17-én. Az előadás magyarra fordított szövege elérhető: <http://www.drhe.hu/sites/default/files/Richtige%20Theologie2.pdf>; letöltés dátuma: 2018.04.25.
- BULLINGER, H.: *A Második Helvét Hitvallás. Confessio Helvetica Posterior* (Ford.: Buzogany Dezső), Budapest, Kálvin Kiadó, 2017.
- CSEPREGI Z.: A Debrecen–Egervölgyi Hitvallás (1562) új kiadásának tanulságai, in: Ács P. – Székely J. (szerk.): *Identitás és kultúra a török hódoltság korában*, Budapest, Balassi Kiadó, 2012, 169–181.
- CSEPREGI Z.: *A reformáció nyelve. Tanulmányok a magyarországi reformáció első negyedszázadának vizsgálata alapján* (Humanizmus és reformáció, 34.) Budapest, Balassi Kiadó, 2013.
- CSEPREGI Z.: Confessio vera der Synode zu Csenger, 1570, in: Mühling, A. – Opitz, P. (Hg.): *Reformierte Bekenntnisschriften*, Band III/1: 1570–1599, Neukirchen-Vluyn, Neukirchener Verlag, 2012, 21–45 (Nr. 66).
- CSEPREGI Z.: Hitvallás magyarul: Marosvásárhely 1559, *Lelkipásztor* 86/1 (2011), 2–8.
- D. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe*, 42. Band, Weimar, Hermann Böhlhaus, 1911. (Idézve: WA)
- DÁN R.: Méliusz héber tanulmányai és forrásai, *Filológiai Közöny* 16/1–2 (1970), 163–170.
- DÁN R.: Melius „hebraizans”, in: uő: *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon* (Humanizmus és Reformáció 2), Budapest, Akadémiai Kiadó, 1973, 71–87.
- DÁVID F.: *Refutatio Propositionum Petri Melii non inquirendae Veritatis ergo sed ad contendendum propositarum, ad indictam Synodum Varadinam 22. Augusti Anno 1568*, Albae Iuliae, 1568. (RMK II. 125)

- FEKETE K.: *A Heidelbergi Káté magyarázata. Hálaadásra vezető vigasztalás 129 kérdés-feleletben*, Budapest, Kálvin Kiadó, 2013.
- GESENIUS, W. (Hg.): *Hebräisches und Aramäisches Handwörterbuch über das Alte Testament*, Berlin – Heidelberg – New York et al., Springer Verlag, 182013.
- Hebraica Biblia, Sebastian Munsteri tralatione, Veteris instrumenti tomus secundus*, Basileæ, 1546.
- IRMISCHER, J. K.: *Dr. Martin Luther's polemische deutsche Schriften* 5 (Dr. Martin Luther's sämmtliche Werke 31). Erlangen, Verlag von Carl Heyder, 1842.
- Joannis Calvini opera quae supersunt omnia*, 23. kötet (Corpus Reformatorum 51), ediderunt G. Baum, E. Cunitz, E. Reuss, Brunsvigae, C. A. Schwetschke et Filium, 1882. (Idézve: CO)
- KARASSZON I.: Az Ószövetség a Heidelbergi Kátében, in: Fekete K. – Ferencz Á. (szerk.): *Vigasztaló ismeret. Tanulmányok a Heidelbergi Káté teológiájáról*, Budapest, Kálvin Kiadó, 2013, 23–32.
- KISS Á. (ford., szerk.): *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései* (A Magyar Protestáns Egylet Kiadványai 19; Protestáns Theológiai Könyvtár 15), Budapest, Magyarországi Protestáns, Egylet, 1881 (Elektronikus kiadás: Németh Ferenc /szerk./, 2008).
- MAGYAR B. D.: Az öltözködés, divat és tánc teológiai-etikai minősítése Kálvin János kommentárjaiban és prédikációiban, in: Zila G. (szerk.): *„Uram, hogy lássak!”*, Budapest, Doktoranduszok Országos Szövetsége, 2016, 47–64.
- MERKLE, B.: *Defending the Trinity in the Reformed Palatinate. The Elohistae*, Oxford, Oxford University Press, 2015.
- Patrologiæ Cursus Completus, Series Latina*, accurante J. P. Migne, Patrologiæ Tomus XXVIII. *S. Eusebii Hieronymi ... opera omnia, Parisiis*, venit apud editorem, in via dicta d'Amboise, près la barrière d'Enfer, ou Petit-Montrouge, 1846. (Idézve: PL)
- RÉVÉSZ I.: *A Debrecen–Egervölgyi Hitvallás és a Tridentinum*, Budapest, Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, 1934.
- RÉVÉSZ I.: Méliusz és Kálvin, in: Varga Zs. (szerk.): *Kálvin és a kálvinizmus. Tanulmányok az Institutio négyszázadik évfordulójára*, Debrecen, Debrecen város és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomdavidállalata, 1936, 295–338.
- RÉVÉSZ I.: *Méliusz és Kálvin. Viszonyuk a Stancaro elleni harcban, a szentháromságosi küzdelemben és némely másodrendű teológiai vitakérdésekben*

(Erdélyi Tudományos Füzetek), Cluj, Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása, 1936.

RÓKA L. (ford.): Szemelvények Szegedi Kis Istvánnak a „Szentháromságról szóló igaz tanítása”-ból, in: Bartha T. (szerk.): *Tanulmányok és szövegek a Magyarországi Református Egyház XVI. századi történetéből* (Studia et Acta Ecclesiastica III), Budapest, MORE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1973, 175–186.

Soltar köniu Szekel' Estuantul magiar nielre forditatott. Touabba ez Soltar utan Szido folasnac mogia es nehez heliecnec Röüideden valo magiarazatia Psalmosonkent köuetkezic..., Krackoba 1548 Ieronymos Vietor felesighe hazanal Striokuia beli LAZAR. RMNy 74. Hasonmás kiadás: *Bibliotheca Hungarica Antiqua* 26.

